

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 111 (17059)

2005 чылдың
ОКтябрь 4,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 19.00
Садар өртээ – 3 рубль.

Кызыл кожууннун тургустунганының 30 чылынга

Эргим өңүктөр! Бистиң республиканың төп кожуунунун чурттакчылары!

Төөгүлүг болуушкун-биле – Кызыл кожууннун тургустунганындан бээр 30 чылдааны-биле чүрээмниң ханызындан эң чылыг байыр чедиришкннеримни хүлээп ап көрүңер!

Тываның дал ортузунда турар кожууннун эрткен үези чаагай, амгы болгаш келир үези чараш. Херек кырында алыр чүве болза, ол 60 чыл төөгүлүг, чүге дизе ол дайын соонданың аар-берге чылдарында тургустунгаш, а оон соонда 1957 чылда дүжүргөн Кызыл көдээ районнун изин истээ, соон салгаан кожуун болур. 1975 чылда районну катап тургусканы оон экономикаын тургузарының болгаш социал адырын хөгжүдеринин талазы-биле сорулгаларны үре-түннелдиг шийтпирлээр арганы берген.

30 чыл дээрге улуг эвес хуусаа-дыр, ынчалза-даа эвээш эвес чүүлдер кылдынган. Бо чылдарның дургузунда Кызыл кожуун республиканың улуг агролетпур кожууннарының бирээзи апарган. Оон чурттакчы чону барык ийи катап – 13 муң турганындан 24 муң чедир өскен. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгези темпилерни бедиткен, ногааларны теплицага

өстүрери, куш болгаш хаваң ажил-агыйлары эки хөгжүлдени алган. Кожууннун девискээринде республиканың хөмүр-даш үлетпүрүнүн эң улуг бүдүрүлгези – «Каа-Хем» уургайы, Элегес-Аксында керамиктиг кылыглар заводу, өске-даа үлетпур бүдүрүлгелери ажылдап турар. Өөредилге, кадык камгалалы болгаш культура албан черлеринин баазазы көскүзү-биле экижээ.

Бистиң республика беримчелиг тыва черниң езулуг чоргааралы, оон байлаа болур салым-чаянныг кижилер-биле байлак. Оларның дыка хөйүнүн адын хөгүн адаар, Кызыл кожууннун тургустуннарынга болгаш хөгжүлдезинге кириген улуг үлүг-хуузу дээш өөрүп четтиришкннерин сөстөрүн улус-чон бо байырлалда оларның адресинге чугаалай бээр деп бодай-дыр мен.

Эргим юбилярлар, силерге олча-омакты, ажылыңарга чедишикннерни, кежик-чолду, кадыкшылды болгаш чаагай чорукту, а силерниң кожууннарга хөй-хөй чылдарда хөгжүп мандырыңар, чечектелирин күзедим.

**Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш. ООРЖАК.**

2005 чылдың сентябрь 30.

Өөрүшкүнү эккеп турзун

Хүндүлүг улус өөредилгезинин ажылдакчылары!

Башкы хүнүнүн профессионал байырлалын таварыштыр силерге чүрээмниң ханызындан байыр чедирип тур мен.

Бо байырлал биске эң-не үнелиг, кижилер бүрүзүнүн амыдыралында школа, баштайгы башкызы, дагдыныкчызы бар болгай. Бистиң бичивистен эң-не чылыг сактышкннерарывыс мерген угаанныг, буянын, шыдамык башкыларывыс силерниң-биле холбашкан.

Силерниң чаагай күш-ажылыңарга, профессионал хүлээлгелерге шыңчы бердингениңер, өөреникчилерге

харам чогу-биле дамчыдып берип чоруур чылыг сагыш-сеткилицер дээш силерге улуу-биле өөрүп четтирдивис. Россияның болгаш Тываның келир үеде салым-чолун шийтпирлээр, бедик билиглиц, угаан-сарыылдыг болгаш тура-соруктуг аныктарны өстүрер дээш силер кичээлдерге болгаш боттарыңар чугаалап тургаш төөгүнүн арга-дуржулгазын база бодуңарның үлегер-чижээнерни көргүзүп турар силер.

Күрүне болгаш ниитилел башкының күш-ажылын алдаржыдар база оларның социал эрге-байдалын ам-даа бедик көдүрер, ажы-

Октябрь 5 – Башкының хүнү

лынга болгаш амыдыралыңарга төлептиг байдалды тургузар дээш бүгү күштү угландырып турар. Тываның Чазаа чурттуң Президентизи В.В. Путинниң сөөлгү социал төлевилелде салдынган сорулгаларын деткип турар. Бо хүн республикада өөредилге албан черлеринин өзүлдезин хандыраар, оларның турум ажылдаан турарын чедип алыр болгаш бистиң уругларывыс быжыг билигин алгаш, бот-тускайлаң амыдыралга белеткениринге таарымчалыг кылдыр шупту чүвени кылыр ужурлуг бис.

Хүндүлүг башкылар! Си-

**Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш. ООРЖАК.**

лерниң чүткүлдүг күш-ажылыңар, бедик харыысалганыңар-биле амгы школа чурттап болгаш сайзырап турар. Келир үениң салгалының салым-чолу, республиканың чечектелишкннери болгаш күчү-күжү силерниң холуңарда.

Силерниң хууда амыдыралыңарга кадык-чаагай чорукту, улуг аас-кежиниң, чогаадыкчы чедишикннерни болгаш эгзертинмес омак-сергек чорукту күзедим, бистиң хүндүлүг башкыларывыс. Ниитилелге ол хире хүндүткелдиг күш-ажылыңар силерге кезээде өөрүшкүнү эккеп турзун.

ЧИИГЕЛДЕЛЕРНИ ХАНДЫРАРЫ-БИЛЕ

Россияның Чазааның 2005 чылдың июль 28-те айтышкынын күүседирибиле, а олышкаш Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың апрель 21-де доктаалыңа үндезилеп, ТР-ниң Чазааның ээлчеглиг хуралыңа ниити ажылгалдыг хоорай иштиниң болгаш хоорай кыдыының транспортунга (таксиден аңгыда) хамаатыларның чамдык категориязының чиигелделиг чоруурун хандыраары-биле 4103,1 муң рубльди «2005 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» ТР-ниң Хоойлузунга өскерилгелерни кирибишаан, үндүрүп бээрин Сан-хөө яамызынга дааскан.

ТАРЫЛГАНЫ ЧОРУДАР

Республиканың чурттакчы чонунун ортузунга грипптиң нептерелин баш удур кезе шавар сорулга-

ТР-ниң Чазаанда

биле ТР-ниң Чазаа Кадык камгалал яамызынга чоңга гриппке удур тарылганы чорударын дааскан. Хоорайларның болгаш кожууннарның чагыргаларыңа ук аарыгның профилактиказынга болгаш эмнээшкннерге акша-хөреңгилерни үндүрүп бээрин сүмелзээн.

КУШ ГРИВИНГЕ УДУР ХЕМЧЕГЛЕР

Республиканың иштинге куш гриви-биле аарыыр таварылгалар бүрүткеттин-мезежок, Тываның девискээринче оон кирип болурунун айыылы хевээр артыпшаан дээрзин ТР-ниң Чазааның хуралыңа айыткан.

Сибирь федералдыг округта куш гриви-биле таарымча чок байдалды өөренип көргөш, ТР-ниң Чазаа бо аарыгны республиканың девискээринге кирип сөөртүрүн база нептерелин болдурбазының талазы-биле немелде хемчеглерни бадылаан.

Юлия ЩЕЛУДЬКО.

Бирги шилилгелиг демократтыг соңгулда

Тыва АССР-ниң Дээди Советинин чедиги чыыжының улус депутаттарының 1990 чылдың мартта болуп эрткен соңгулда-лары Тываның төөгүзүнде бирги шилилгелиг демократтыг соңгулдалар болган. Оон 15 чылынга тураскааткан конференция Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлуудулга палатазының хуралдаар залында сентябрь 30-де болуп эрткен.

Тыва Республиканың Чазаа Даргазы Ш.Д. Ооржактың Тыва АССР-ниң Дээди Советинин чедиги чыыжының улус депутаттарына байыр чедирген бижини Тыва Республиканың Чазаа Даргазының Улуг Хуралда бүрүн эргелиг төлээлекчизи А.И. Очур номчаан. Тыва АССР-ниң Дээди Советинин улус депутаттарының 1990 чылдың мартта болуп эрткен шилилгелиг соңгулда-лары езулуг демократтыг соңгулдалар болганын, улус депутатынга чурттакчы

чоннун янзы-бүрү ажил-агыйлыг, мергежилдиг кижилери соңгуканын айтыкаш, оларның кончуг берге үеде үре-түннелдиг ажил-чорудулгазынга чогуур үнелелди байыр чедирген бижинде Шериг-оол Дизи-жикович берген.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлуудулга палатазының даргазының оралакчызы В.Г. Вальков улус депутаттарына байыр чедирип чүве чугаалаан.

«Бирги демократтыг шилилгелиг соңгулдалар Тывага амгы үениң парламентаризминин үндезини» деп илеткелди ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлуудулга палатазының депутаты, филология эртемнеринин доктору К.А. Бичелдей кылган.

Улус депутаттары чораан Ч.К. Айыр-Санаа, С.Н. Аракчаа, В.Б. Багай-оол, М.К. Доржукай, Б.Т. Санчы, Д.Л. Тинмей, А.В. Ковальчук болгаш өскелер-даа конференцияга чүве чугаалааннар.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНДАН

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Эрзин кожуун чагыргазының даргазы Алдын-кыс Чамзырын-овна Комбуга оон адазы, күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың хереглечилер кооперациязының алдарлыг ажилдакчызы, Эрзин кожууннун билдингир хөй-ниити ажилдакчызы

**Иван Хөвөнович
ОЙДУПТУҢ**

мөчээни-биле холбаштыр сеткилицинин ханызындан кажыыдалын илередип тур.

Кызыл кожууннун 30 чылынга

МУРНУКУ ОДУРУГДА ЧОРУП ОРАР

Сентябрь 30-де Каа-Хем суурнун Солаан Базыроол аттыг Культура бажыңыңа Кызыл кожууннун тургустунганындан бээр 30 чылынга тураскааткан байырлыг хурал болган. Аңаа ТР-ниң Чазаа Даргазы Шериг-оол Ооржак, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлуудулга палатазының даргазы Василий Оюн, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы Валерий Тарыма, ТР-ниң Чазаа кежигиннери, сайыттар болгаш агентилелдер даргалары, кожуун чагырыкчылары киришкен.

Кызыл кожуун чагыргазының даргазы Наксыл-оол Чадамба хуралдың эгезинде сөс ап чүве чугаалааш, ТР-ниң Чазаа Даргазы Ш.Д. Ооржакка болгаш кожууннун 30 чыл болган юбилейинин байырлалыңа чыгып келген аалчыларга, республиканың удуртукчуларыңа өөрүп четтиргенин илеретпешаан, Кызыл кожууннун төөгүзү болгаш оон тургустунуушкунунун болгаш сайзыралының дугайында допчузу-биле илеткээ.

Эге баштайгы тургустунган үези-биле алыр болза, Кызыл кожуун бо чылын 60 чылдаанын демделээр турган, чүге дизе ол 1945 чылда район апарган.

ган чамдык суурлар каттышкан. Каа-Хем райондан – Көк-Тей суур, курорт «Чедер», пионер лагеря, Таңдыдан – Ээрбек сумузу, Би-Хемден Кара-Хаак, Серсерлиг, Черби. Ынчалза-даа ол тургустунгаш, 12 чыл болганда дүшкен.

РСФСР-ниң Дээди Советинин Президиумунун доктаалын езугаар 1975 чылда район катап тургустунган. Олче Кызыл хоорайның чоок-кавызы, Таңды, Улуг-Хем районнардан Черби, Кара-Хаак, Элегес-Аксы, Сукпак, Шынаа, Кур-Чер, Шамбалыг база Баян-Кол көдээ Советтери кирген. Ол-ла чылын март айда район девискээринге Каа-Хем суур Совети тургустунган болгаш ол районнун административтиг төвү апарган.

Ынчан беш совхозтуг («Көк-Тей», «Сукпак», «Кара-Хаак», «Победа», «Шамбалыг»), ийи колхозтуг («Х Улуг Хурал», «Тере-Хөл») турган. Оон аңгыда Чербинин арга пунктузу, Улуг-Хемниң арга-ыяш ажил-агыйы, Терлиг-Хаяның шинчилел-эксплуатация бүдүрүлгези база «Тыва көдээ тудуг» трестин КМК-62-зи турган.

Чаа районну тургусканы бүдүрүлгелеринин, колхоз, совхозтарның экономика-зын көдүреринин сорулгаларын дүрген болгаш эки шийтпирлээр арганы болдурган болгаш чурттакчы чоннун амыдырал байдалының материалдыг база культурулуг деңгелин бедидеринге улуг салдар чедиргени чугаажок.

(Төнчүзү 2-ги арында).

КЫЗЫЛ КОЖУУННУН 30 ЧЫЛЫНГА

МУРНУКУ ОДУРУГДА ЧОРУП ОРАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ужен чылдың дургузунда районун экономикактиг болгаш социал адырында көскү өскерилгелер болган. 1990 чылга чедир республика чергелиг улуг бүдүрүлгелер: куш фабрикасы, "Көк-Тей" совхозтун хаван ажаар комплекси, үнүш өстүрер комбинат, эът-далган комбинаты, Элегес-Аксының керамиктиг кылыглар заводу, КМК-1317.

Өөредилге, кадык камгалалы болгаш культура албан черлеринин материал-техниктиг баазасы экижээн. Баян-Кол, Сукпак суурларга чаа хевирниң 624 олуттуг школаларын туткан, Шамбалыг, Кара-Хаак, Элегес-Аксы суурларга 320 олуттуг школаларны, Көк-Тей школазынга 320 олуттуг немелде школа тудуун, 4780 олуттуг уруглар албан черлерин, Каа-Хем суурга хүнде-ле 160 кижилер алып поликлиниканы, 60 оруннуг уруглар эмнелгезин туткан.

Райкүүском турган эрги бажыңга гинекология салбырының 45 оруннуг эмнелгези ажыттылган. Ол-ла чылдарда Сукпак суурга эксперименталдыг район тутунган болгаш чурттакчы чон бүгү талазы-биле чаагайжыды тутунган, мал-маган, ногаа-чимис өстүрер, огород тудар черлериг бажыңнарын алган.

Ынчап кээрге, 30 чыл дургузунда Кызыл кожуун республикада эң улуг, сайзыраңгай экономикалык кожууннарның бирээзи аларган. 13 муң чурттакчылыг турган кожуун бөгүн 22678 чурттакчылыг.

Оон мурнунда-даа чылдарда, амгы үеде-даа кожууннуң экономиказының кол адыры көдээ ажил-агый болуп арттышаан. Кожуун үш МУП-тук, ийи КУБ-тук, ийи КАА-лыг база 37 арат ажил-агыйлыг.

Бо чылдың июль 1-ниң байдалы-биле бүгү ажил-агыйларны катый алырга, кожуун 8991 бода мал: оон иштинде 3407 инектиг, 7623 хавангы, 63389 шээр малдыг, 2772 чылгылыг, 50488 куштуг, 31 теуелиг. Эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, малдың баш саны өзүлдеги болуп турар. Мал бажының өзүлдези ылаңгыя арат ажил-агыйларда болгаш хуу

чонда дыка бедик.

Кожууннуң тарылга шөлү бо чылын 1575,7 гектар, эрткен чылга деңнээрге, 180,7 гектар хөй. Тараа культураларының планы 100 хуу күүсеттинген. 498 га черге картофельди олурткаш, ажаап алган, 159 га черге ногаа аймаан тарааш, ажаап алган. Чылдан чылче хуу кижилерниң дүжүдүнүн хемчээли бедип ораар. Чурттакчы чон көдээ ажил-агый продуктулары-биле бодун долузу-биле хандырып, артыкшылдыын садып-сайгарып турар.

Берге үелерни шыдажып эрткеш, ногаа өстүрер комбинат сөөлгү чылдарда турум ажилдап турар аларган. Алевтина Ондарга удурткан коллектив өстүрген дүжүдү-биле чүгле кожуунну эвес, республиканың чонун хандырып турар.

Кожууннуң 30 чыл болган юбилейиниң байырлалында көдээ ажил-агыйны сайзырадырынга улуг үлүг-хуузу кирип келген мурнакчыларга: "Тиилелге" совхозтун директору турган Вадим Орамбалович Оюнуу, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Василий Оюнович Янчатты, Кара-Хаак көдээ Совединиң даргазы турган, ам аравыста чок Сергей Дөңгүр-оолович Седени, "Тиилелге", "Көк-Тей" совхозтарны механизаторлары турган Доржу Сааяевич Дандарны, Андрей Байкараевич Содунамны, Оюноол Менди-Байырович Ооржакты база куш фабриказының ажилчыны Валентина Абрамовна Долганинаны хамаарыштырып болур.

Үлетпүр бүдүрүлгени алып болза, хөмүр-даш разрез чылдан чылче доктаамал ажилдап, бүдүрүлгө хемчээлин улгаттырып турары көскү. Хөмүр-даш казарының хемчээли бо чылын эрткен чылды-биле деңнээрге, 351 муң тонна хөй. Чылдың баштайгы чартында 146 млн. рубльдин хөмүр-дажын каскан, эрткен чылды-биле деңнээрге, 21,4 млн. рубль хөй.

Күрүнеңиң унитарлыг бүдүрүлгези "Алгы заводу" бүдүрүчүлүг чоруун бедидип турар. Терлиг-Хаяда "Кара-Тал" КУБ чугай өрттеди ажилын катап эгелзэн. Виктор Александрович

Исаев удурткан арга ыяш-ажыл-агыйы эки көргүзүлгелериг ажилдап турар. Бо чылын олар 500 муң рубль орулгалыг болган.

Кожууннуң хөгжүлдезинге тудуг организацияларының кирип келген үлүг-хуузу улуг. Тудугжулар школалар, уруглар садтары, поликлиникалар дээр ышкаш улус ажил-агыйының социал адырының тудугларын хөйү-биле туткан. Ынчангаш байырлалда атсураа билдингир тудугжулар Людмила Новицкая, Николай Краснобаев, Анатолий Денисов, Наталья Смирнова болгаш өскелерни-даа чагырыкчы чоргаарал-биле адаан.

2004 чылда Тыва Республиканың Чазааның дузазы-биле кожуунда чаа АТС тудуу тутунган, Каа-Хем суурда чаа школа, Сукпак суурда чунар-бажың тудуу доостурунун кырында. Бо чылын тудугжулар Сукпак, Каа-Хем суурларга 619,2 кв. метр чурттаар оран-саваны туткан. Ынчалза-даа чурттаар оран-сава дээр оочур эвээжевейн турар, чүге дизе республиканың бөгү кожууннарындан чурттакчы чон Каа-Хем, Сукпак суурларже хөйү-биле көжүп кээр турар болгаш ындыг.

Сөөлгү чылдарда Кара-Хаак, Кур-Чер суурларның культура бажыңнарының, уруглар албан черлериниң болгаш өске-даа албан черлериниң септелгезин чоруткан. Ылаңгыя Тываның Россияга каттышканының 60 чылының юбилейинде кожуунга хөй ажилдар кылдырган.

Рынок экономиказының байдалында садыг-саарылгада хууда сайгарлыкчылар боттарының улуг үлүг-хуузу кирип турар. Оларның аразында Татьяна Федосеевна, Ирина Михайлова, Татьяна Монгуш оларны онзалап демдегеп болур. Көдээниң чурттакчы чонун Кызыл кожууннуң хереглечилер ниитилели хандырып турар. Байырлалда садыгының хоочуннары Агбан Сюрюнович Хертке, Валентина Михайловна Соболева, Нина Семеновна Лобанова, Владислав Мешпек-оолович Баданай, Ирина Михайловна Кацина, Феодосья Салчаковна Оюн оларны илеткелчи хүндүткел-биле адаан.

Кожуун чагыргазы сөөлгү үеде

садыглаашкының индивидуалдыг сайгарлыкшының хөгжүдеринче кол кичээнгеиңи углап турар. Ол чорук боттун орулгаларын (үндүрүлгелерниң дузазы-биле) бедидер арганы берип турар.

Тозан чылдарның экономикактиг реформаларының берге чылдарында-даа кожуун социал албан черлерин камгалап ап арттырып шыдаан. Кожуунда 13 школа ажилдап турар. Сукпак, Ээрбек, Көк-Тей, Шамбалыг школаларының ажилы көскү. Бо школаларның доозукчулары чурттуң янзы-бүрүдээр өөредилге черлеринче кирип алган өөренип турар. Юбилейлиг 2005 чылда дөрт школа доозукчузу мөңгүн медальдыг дооскан, оларның үжү — Көк-Тей ортумак школазының доозукчулары.

Чурттакчы чоннуң кадыкшылы кичээнгеиңи төвүндө. Бо талазы-биле көскү чедиишкениңиң чедип ап турар коллективтер бар. Оларга Чербиничиң участок эмнелгези, Сукпактың участок эмнелгези, Шамбалыгының фельдшер-акушер пунктуу хамааржыр. Кожууннуң кадык камгалалының эге базымнарын тургузушкан хоочуннар бо: Биче-оол Ооржакевич Шаңгылаң (ам аравыста чок), Александр Николаевич Зайцев, Алексей Сундуевич Артык-оол.

Культура албан черлеринге хамаарыштыр алып болза, бөгүн кожуунда он культура бажыңнары, он үш библиотека бар. Оларның иштинде көскү чедиишкениңиңиң чедип алгаш, доктаамал макталдыг ажилдап келген (чоокка чедир Алевтина Халбажыктың удуртуп турганы) коллектив — кожууннуң төп библиотекасы. Кожууннуң культурулу амыдыралыңа үлүг-хуузу кириген — ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчылары Солаан Кыргысович Базыр-оол, Юрий Михайлович Сундуй олар-дыр. Оон аңгыда күш-ажылдың хоочуннары, бөгүндө-даа ажилдап-чурттап чоруур Галина Петровна Бессмертныг, Опал Шыыраповна Шулуу болгаш өскелер-даа.

Күш-культура болгаш спортту хөгжүдери-биле материал-техниктиг баазаны күштелдиреринче кожуун чагыргазы улуг кичээ-

гейни углап келген. "Авырга" спорт школазында 35 тренер ажилдап турар. Ында 1138 уруглар кичээлдеп турар. "Республиканың эң дээр уругларның спорт школазы" деп атты коллектив каш удаа чаалап ап келген. 2005 чылда республика чергелиг маргылдааларга чедиишкениңиң бокска 2 дугаар чер, школачылар аразында самбога 1 дугаар чер, Президентиниң кубогу дээр волейбол маргылдаазыңа уруглар командазы чемпион болган, оолдар ийги черни алган.

Кем-херек үлгедиглерин болдурбас дээр кожууннуң эрге-хоойлу камгалал органнары ажилдап турар. Ол талазы-биле күш-ажылдың хоочуннары Артур Тюлюшович Арандол, Владимир Георгиевич Иванов, Михаил Допуянович Тюлюш, кожуун прокурору Марат Шойдумович Чодуй база Долгар Ондаровна Оюн-Бартан оларның кириген үлүг улуг.

Байырлалда өөредилге шугунун болгаш партия-совет ажилдарының хоочуннарын Н.Ч. Ооржак сактып демдеглзэн. Оларның ачызында Кызыл кожуун мындыг сайзыраңгай черлерниң бирээзи болганы ол. Ол дээрже кожууннуң эң баштайгы удуртукчузу Кыргыс Норбуевич Шулуу, Александр Константинович Бакулин, Михаил Петрович Бессмертныг, Александр Падей-оолович Көшкендей олар-дыр. Байырлыг хуралдың киржикчилери оларның чырык омур-хевиринге мөгөйип, кажыыдалдың минутазын кылды.

Оон аңгыда Кызыл кожууннуң тургустунуп, өзүп сайзыраарыңа Л.А.Черкасов, Ю.А.Захаринский, А.И.Барков, А.И.Семенов, М.М.Даржаа, Ш.К.Кандан, В.С.Дандар болгаш өскелер-даа күжүн, билиин, арга-дуржулгазын берип, үлүүн кирип келген.

Үстүнде ады үнген хоочуннарга болгаш бөгүн оларның херзэн уламчылап ажилдап чоруур тускай мергежилдиглерге кожуун чагыргазының өмүнээзинден Наксыл-оол Чадамбаевич Ооржак өөрүч четтиргенин илеретпешаан, Кызыл кожуун моон сонгаар-даа улам хөгжүүр деп бүзүрел-биле илеткелин дооскан.

Бистиң корр.

Ак-Довурактан медээлер

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ

Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазы Владимир Монгуш хурал эрттиргеш, хоорайның кышка белеткелиниң дугайында айтырыгыңи чугаалашкан. Чылыдылга төвү (ЧЭТ) кышка белеткел ажилдарын дооскан, үш котелдун септелгезин кылгаш, шенелдени чоруткан, чылыг дамчыдар хоорзаларның үрелген черлерин кылыры доостур чоокшулаан. Бо дугайында чылыдылга төвүнүн директору чугаалаан. Чылыг өрттөн төлөвейн турар өрелиг хамаатылар, албан организациялар хоорайда бар, ону дүрген төлээрин чедип алыры-биле харысалгалыг кижилерге тус-тузунда даалгаларны берген.

Хоорайның чуртталга-коммунал ажил-агый чери чуртталга бажыңнарын, одалга системаларының септелгезин кыска хуусаада доозар хемчеглерни ап турар.

ОРУККА ОЗАЛ-ОНДАК БОЛДУРБАС

Хоорайга транспорт болгаш чадаг кижилерниң орук шимчээшкениниң чурумун шыңгыы сагыр болгаш орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун болдурбазы-биле чагырга даргазының оралакчыы Александр Куулар удурт-

кан комиссияны тургускан. Оон бирги хуралыңа КАИ начальниги Байлак Сарыгларның кылып турар ажилының болгаш моон сонгаар чорудар хемчеглериниң дугайында информациязын дыңнаан. КАИ ажилдакчылары негелдеге чедир ажилдавайн турарын демдеглзэн. Орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун болдурбазы-биле удурткучулар болгаш чолаачылар-биле доктаамал ажилды чорударын, орук шимчээшкениниң дүрүмүн чонга тайылбырларын, орук демдектерин чаартырын, торгаал шөлүн тургузарын болгаш өске-даа ажилдарны кылыр даалганы КАИ-ге берген.

УСТАВЫН БАДЫЛААН

Хоорайның Төлээкчилер хуралыңа Ак-Довурак хоорайның Уставын бадылаар дугайында айтырыгыңи чугаалашкан. Оон ажилыңа эрге-хоойлу ажилдакчылары база киришкен. Уставтын төлөвилелин бүгү талалыг ханы сайгарып, эдилгелерни, немелделерни кирип тургаш, хоорайның Уставын депутаттар бадылаан. Чер үндүрүлгелериниң дугайында үш айтырыгыңи чугаалашкаш, хүлээп алган.

Кожай-оол ХОВАЛЫГ.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда (сентябрь 26-дан октябрь 1-ге чедир) республиканың девискээринге 91 кем-херек үлгедиги бүртүктетинген, оларның 54-ү изи-биле истеп тодараттынган. Милицияның дежурный кезектеринге 1279 кижини хаара туткан, эзириктер сергидер черлерге 377 кижини чедирген, хулиганныг чорук дээр 269 кижини туткан, 522 кижиге административтиг харысалганы онааган.

6 өлүрүшкүн, кадыкка кара өжегээр хора чедирген 10 таварылга болган, оон түңнелинде 1 кижилер, 6 күштээшкени, 1 үптээшкени, 7 дээрбечи чорук, 21 оор чорук, 4 орук озал-ондаанга 1 кижилер амы-тынындан чарылган.

Сентябрь 26-да Кызыл хоорайның Луговая кудумчузунга шала орайтадыр эртип бар чораан херзээн кижини 2 уруг эттээш, оон соталыг телефонун хунаап алган. Каразыттырып турар улус туттурган, оларның бирээзи — профессионал училище сургуулу, өскези — Кызыл хоорайның ажил чок хамаатызы болган.

Ол-ла хүн 23 шак чедип турда, "Башняга" билдинмес кижилер анык уругнуң соталыг телефонун ажыы-биле хунаап алган. Үптөкчилерниң бирээзи туттурган, ол Кызылдың автоорук техникумунун сургуулу болган.

Сентябрь 27-де найысылалда Эмнелге хоорайжыгының районунга билдинмес кижилер 2 уругнуң сумказын күш дөгөп тургаш, хунаап

аппарган. Ниити каража — 3500 рубль. Милицияның дежурный кезээнге дыңнадыгы кириген соонда, Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң патруль-пост албанының шагдаалары удаваанда үптөкчилерни — эмчи училищезиниң сургуулдарын "изи-биле" туткан.

Сентябрь 28-те Улуг-Хем кожууннуң Арыг-Бажы суурга 2 кожане шагдан бээр үргүлчүлөп келген маргыжи эрин ажып, өлүрүшкүңе чедирген. Оларның бирээзи кожазының херзэнче ажаалыг боо-биле аткан. Ол өчүүн берип турар.

Сентябрь 29-та Ангарск бульварыңа оор херек болган. Оорлар садыгының соңгазын бускаш, оон аш-чем аймаан үндүрген. Шагдаалар чоок-кавыда бажыңдар девискээр-

лери, подвалдар болгаш подъездилерге хыналда чорутканының түңнелинде, бараанының чамдызын "узуткап четтигипкен" назы четпээннер туттурган.

Ол-ла хүн "Элегес" орук постузунга хыналда үезинде ВАЭ-21063 автомашинадан 800 грамм наркотиктиг бүдүмелди тыпкан. Хоойлуга удур наркотиктиг бүдүмел ап чорааны дээр кеземче херзэ оттуртунган.

Октябрь 1-де Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң участок шагдаалары "адрестер" тодарайдыр талазы-биле профилактиктиг хемчеглер чорудуп турар үеде Сибирская кудумчузунун 51 дугаар бажыңында "адрестер" 210 литр спирт холумактыг бүдүмелди хавырган. ИХЯ-ның парлалга албаны.

Тываның күрүне университетинде

Эртен бүгү делегейниң башкылар хүнү. Кижилер бүрүзү "А" деп үжүккө, эртембилгиге өөредип кааны эрчим башкылыг. Ол башкыларывысты утпайн, үргүлчү сактып, оларга чогаарланып чоруур болгай бис. Республиканың 170 хире школаларында 11 муң ажыг башкылар уругларывысты эртембилгиге өөредип чоруур. Оларның хөй кезини башкы кадрларның каңнакчызы Кызылдың башкы институтун, амгы үеде Тываның Күрүне университетин дооскан дизе хөөредиг болбас боор. Башкылар хүнүнүн бүдүүзүнде Тываның күрүне университетинин ректору, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаты Николай Григорьевич Дубровскийге ужуражып, университеттиң ажыл-ижин сонуургадым. Николай Григорьевич университеттиң удуртукчу ажылында 20 хире чыл ажылдап чоруур. Ол баштай 13 хире чыл бойдус-география факультетинин деканы болуп ажылдаан, а 1999 чылдан эгелеп ректор соңгулдаларына киржип, элээн хөй кордакчылар аразындан соңгуткан. Бо чылгы ректор соңгулдазынга башкылар, студентилер, Николай Григорьевич дээш 83 хуу бадылааны аңаа дыка улуг бүзүрел болур.

—Кел чыдар Башкылар хүнү-биле байыр чедирип тур мен, Николай Григорьевич! Республикада башкы кадрларның каңнакчызы университеттиң бөгүнгү байдалы-биле номчукчуларны таныштырып көрүңерем.

—Тываның күрүне университетиде республикага классиктиг болгаш техниктиг өөредилгениң эгезин салган дээди өөредилге чери болгай. Бо хүнде университетте 9 факультет, 33 кафедра бар. 15 аңгы кол угланышкыга эртем шинчилелдери кылып турар эртем лабораториялары бар.

Республиканың төп Азия дивинде турар географтыг байдалы, аңаа бурунгу цивилизациялар үезинде чурттап чораан, бо хүнде чурттап чоруур чоңнарының төөгүзүнүн, культуразының онзагайы 2005 чылда Төп Азия девискээринде хүнүнү чидиг айтырыгыларынче угланган. Кедизинде барып ооң баазазынга девискээрлер аразының болгаш делегей чергелиг эртем-шинчилел төптери, чаа лабораториялар ажыдарына улуг идигни берген. Катап тургустунуп турар ийи эртем лабораториялары адырлар аайы-биле дузалал эртем шинчилелдери кылырынче угланган.

Сөөлгү чылдарда республиканың регионнарының болгаш чурттуң шыырак дээн өөредилге черлеринин аразында харылзаа күштелгени-биле бистиң аныак университетивистиң эртем-педагогиктиг ажыл-чорудулгазынче академиктиг институттарның болгаш чурттуң классиктиг университеттеринин шыырак дээн специалисттери хаара туттунган, а аныак эртемденнерге, аспирантыларга, студентилерге ындыг байдал ховар дээн эртем херекселдерин, чаа эртем аргаларын ажылгаар арганы берген.

Амгы үеде университет-биле чурттуң аңгы-аңгы дээди өөредилге черлеринин эртем докторлары, профессорлар болгаш эртем кандидаттары, нииртизи-биле 47 эртем ажылдакчылары сырый харылзаалыг ажылдап турар. Бистиң университеттин профессор-башкы составында 141 эртем кандидаттары болгаш 29 эртем докторлары ажылдап турар.

Университет даштыкы партнерлар-биле делегей чергелиг эртем харылзааларын тударынче улуг кичээгенин салып келген. Моол, Кыдат, Германия, Турция болгаш оон-даа өске чамдык чурттар-биле турум делегей чергелиг харылзаа бар. Чоокта чаа университеттин даштыкы доозукчуларындан бир кижилер Москваның М.В.Ломоносов аттыг күрүне университетинге география эртемнеринин кандидады деп эртем адын камгалап алган.

Амгы үеде ниити университет иштинге Интернетче үнүп турар «ТКУ» деп сайтылыг компьютер четкизи ажыдарының талазы-биле ажыл дооступ турар. Ол ажылдакчыларга дыка делгем информация четкизинче үнер арганы берип, университеттиң Бүгү-россия болгаш делегей чергелиг эртем төлөвилелдеринге киржип болурунун аргазын бедидер дээрзи чугаажок. Ол четки А.И.Жданкага, С.М.Далаага, Д.Ч.Монгушка удурткан студентилеринин улуг күжү-биле кылдынып турар.

Университеттиң компьютер баазазы 50 хууга чаартынган, аңгы-аңгы факультеттерде 3 чаа компьютер класстары база ажыттынган.

ТКУ-да аспирантура база бар, ында экология, Ада-чурт төөгүзү, күш-культура башкыларының теориязы болгаш методиказы, улус ажыл-агыйының удуртулгазы болгаш экономиказы, РФ-тиң чоңнарының дылы деп б аңгы мергежилдерде дээди квалификацияның специалисттерин белеткеп турар. Ында бөгүндө 30 аспирантылар өөренип турар. Аспирантурага оон-даа өске мергежилдер ажыдарын база планнап турар бис.

Университеттин бо чоокку үеде планнарының бирээзи—диссертация камгала-

лы кылып диссертация чөвүлелдерин ажыдары.

Шыырак дээн эртем албан черлери-биле харылзаа университетте аспирантураның ажыл-чорудулгазының дээштиин бедиткен дээрзи чугаажок. Тываның күрүне университетиде Тыва Республикада аспирантыларның белеткелинин ниити санындан 30 хуузун хандырып турар. 2004 чылдан 2005 чылдың эгезинге чедир университеттиң 15 ажылдакчызы эртем чадазының диссертацияларын камгалап, эртем кандидаттары аттарны чедишкинниг камгалап алган. 2005 чылда 46 диссертация камгалаары планнаттынган, оларның 4-ү — доктор диссертациялары.

Бо сөөлгү 5 чылда 36 башкылар эртем аттары камгалап алган, оларның ийизи — докторлар. Бо санның иштинден чаңгыс 2004 чылда безин 14 кижилер эртем кандидады атка төлөптүг болган.

Чылдан чылче республика болгаш федералдыг тускай программалар күүседиринге университеттиң башкыларының болгаш ажылдакчыларының үлүг-хуузу улгадып турар.

Тываның күрүне университетиде эртем шинчилелдерин, ооң иштинде аныак эртемденнер болгаш аспирантылар деткир сорулга-биле 2004 чылда бир дугаар универ-

ТКУ-нун ректору Н.Г.Дубровский студентизи-биле.

кожа чыдар регионнарының бойдузунун байдалы, культуразы болгаш төөгүзү" деп делегей чергелиг конференциязын база сентябрь айда эрттирген.

2004 чылда 6 монография, 35 өөредилге номнары болгаш өөредилгеге дузалал номнарын ТКУ-нун башкылары үндүрген, оларның үжүнде РФ-тиң өөредилге яамызының грифи, арканнарында ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге яамызының грифи бар. Ол ажылдарның хөй кезини онзагай болгаш Россияда оларга дөмей-лежипки дег ажылдар чок бооп турар.

—Студент чылдар дээрже кижинин чуртталгазының катап аттынмас онзагай үелери болгай. Силерниң студентилер өөредилгезинден хостуг үезинде чүгле дыштанып, ойнап-хөглээри-биле кызыгаарланмайн, башкылары дег база эртем-шинчилел ажылдарына киржип турар боор аа?

—Университетте республиканың школаларының улуг класстарында мергежил шилип алырынга хамаарыштыр чорудуп турар ажылга база студентилеринин эртем-шинчилел ажылын кылырынче улуг кичээгенин салып турар.

Университетте профильдиг класстар база бар: биолог-химиктиг, төөгү болгаш филологтуг. Ол класстарның доозукчуларының хөй кезини сөөлүндө университеттиң аңгы-аңгы факультеттеринче дужаап ап турар. Чаңгыс аай күрүне шыгалдазы чорудар федералдыг программага университет база киржип турар, 2004-2005 чылда факультеттерин хөй кезинче абитуриентилер чаңгыс аай күрүне экзаменнери дужаагаш кирген.

Бисте студентилерни эртем-шинчилел ажылдары кылырының арга-мергежилдерин дараазында чогаадыкчы бөлгүмнерде өөредип турар. Ол дээрже эртем, айтырылгар, фольклор болгаш лингвистиктиг экспедициялар, экологтуг клубтар, эртем отрядтары, Тываның дириг амытаннар делегейин болгаш хөрзүннер шинчилээр экспедициялар, музей болгаш археологтуг практикалар-дыр.

Оон аңгыда студентилер физика кафедрасының арга-дуржулгазы башкылары А.В.Набатов, Х.М.Саая, Ю.А.Хворов оларның удуртулгазы-биле компьютерге физиктиг чорудулгаларның чаа хевирлерин тургузарына чогаадыкчы болгаш өөредилге-методиктиг арга-мергежилди шиңгээди ап турарлар.

Школаларга аңгы-аңгы эртемнер башкыларының методиказының айтырылгарын шинчилээр талазы-биле студентилерниң эртем-шинчилел ажылдары (студентилерниң курс болгаш доозукчу квалификациязын ажылдарының иштинге) база улуг ужур-дузалыг апар чыдары өөрүнчүг. Яамылар, организациялар, албан черлери-биле аңгы-аңгы хевирниң харылзаалары база калбарып турар. Республиканың Кызыл-Мажалыктың ийи дугаар, Туранның бир дугаар, Кызыл хоорайның тос дугаар гимназиязының, 15 дугаар лицейинин, Хандагайты, Торгалыг, Мөрөн дээш, оон-даа өске шенелде чорудуп турар школаларының эртем-шинчилел төлөвилелдеринге бистиң университеттиң студентилери база киржип, ТКУ-нун арга-дуржулгазы эртемденнеринин удуртулгазы-биле

башкыларның арга-дуржулгазын өөренип, түңнөп турар. Тыва дылдың, чаңчыл болган бойдус ажылгалынга, Убса-Нур болгаш Улуг-Хем ыйгылааштарының, Мурнуу Сибирьниң экологиязынга хамаарышкан айтырылгарга шинчилелдерни башкылар, ортумак школалар өөреникчилери болгаш студентилер кадды чорудуп турарлар.

2004 чылдың апрель айда Тываның Россияның составынче киргениниң 60 болгаш Кызыл хоорайның 90 харлаан юбилейинге тураскааткан эртем-практиктик конференция эрткен. Аңаа 57 тематиктиг секцияларга 1354 студент киришкен, 589 дыңнадылгарны кылган. Дыңнадылгар талазы-биле бирги черни филология, ийи дугаар черни бойдус-география факультеди алган. Ол конференцияның материалдарын "ТКУ-нун студентилеринин эртем ажылдарының чыындызы. Үндүрүлгө 2" деп пособиеге парлаан.

Бо чылын бир дугаар "РФ-тиң дээди өөредилге черлеринде бойдус, техниктиг болгаш гуманитарлыг эртемнерге студентилерниң тергийн дээн эртем ажылы" деп ажык мөөрейинин иштинге студентилерниң эртем ажылдарының конкурзун эрттирер аргалыг болдувус. ТКУ-нун үш студентилери Анастасия Зубареваның, Алдынай Хомушкунун, Айдыс Кара-Салдын эки болган ажылдарын ажык конкурстун ийи дугаар турунга кириштирери-биле чоруткан бис.

ТКУ-нун студентилери регионнар аразының, Бүгү-россия база делегей чергениң конференцияларының ажылынга доктаамал киржип турар. Бойдус-география факультетинин студентилери чылдың-на Абакан хоорайга эртип турар «Мурнуу Сибирьниң болгаш кожа чыдар черлеринин экологиязы» деп делегей чергелиг студентилеринин болгаш аныак эртемденнеринин школа-конференциязынга киржип, шаңналдыг черлерни ап келген. Бо-ла факультеттин студентизи Надежда Оюн Россияның болгаш кожа чыдар черлеринин экологиязы» деп делегей чергелиг экологтуг конференциязынга киришкеш, шаңналдыг черге төлөптүг болган. База-ла бо чылын ТКУ-нун студентилери 11 дугаар Бүгү-россияның студентилеринин "Экология болгаш долгандыр хүрээледи камгалаары" деп эртем конференциязынга киришкенер. Шуптузун санап чугаалаар болза, оон-даа хөй дийин.

—Сөөлгү үеде өөредилге чоорту өркетип апар чыдар, ажы-төлүвүз та канчаар дээн ада-иелерниң дүвүрелинге хамаарыштыр чүңү чугаалап болур силер, Николай Григорьевич? Келир чылын ТКУ-нун төлөвир чок олуттары эвээжээр бе, кандыгыл?

—Чок, төлөвир чок олуттар эвээжөөс. Кайы хире турганын, ол хире артар. Чылдан чылче республикага херек чаа мергежилдер ажыттынып турарындан, ортумак школа доозукчулары республикадан дашкаар чорбайн, мында артып турар апарган. Ооң уламындан конкурс улуг болуп, бо чайын чамдык мергежилдерге бир олутта 10 кижилер чедип турган болгай. Моон мурнунда техниктиг факультеттерге улус эвээш дужаар турган болза, бо чылын конкурс улуг болган. Бо хүнде университетте 5 муң студентилер өөренип турар. Оларның иштинден 1 муң 500 кижилер бот-өөредилге-биле өөренип турар.

—Доозукчуларыңарның өөредилге соонда ажылга тургустунуп алыр талазы-биле байдалы кандыгыл?

—Оларның 48 хуузу көдээ суурларже ажылдап чоруп турар. Бо чылдан эгелеп республика иштинге доозукчуларны ажылга тургузар талазы-биле килдис ажыттынар. Чогум бистиң доозукчуларывыс ажылга тургустунмайн барган деп чүве эвээш дийин. Олар боттарының күзели-биле республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарынче болгаш өске-даа албан черлеринче ажылдап кирип турарлар.

—Студентилер хоорайжыга ажыттынып, ында үш улуг факультетте студентилер өөренип, башкыларның ниити чуртталга бажыңнарында башкылар чурттап турар болгай. Автобус-биле аргыштырылга айтыры кандыг ирги?

—Ол талазы-биле айтырыг шиитпирлеттинип турар. Студентилер хоорайындан төп корпуска чедир башкыларны, студентилерни аргыштырар автобус садып алыр деп турар бис. Автобус доктаар чер айтырыын хоорай чагыргазы мынчага чедир шиитпирлеп бербейн туруп берген. Ында "Газельдер" кайы-хамаанчок туруп, ол девискээрни хирлендирип турар.

—Байырлал таварыштыр башкы мергежилдин кижилеринге чүңү күзээр силер?

Башкылар хүнү таварыштыр республиканы, университеттиң башкыларынга, студентилерге чедишкиннерни, каддык-шылды, аас-кежикти күзедим.

Алдынай СААЯ.

Хүндүлүг башкылар!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы делегейниң Башкы хүнү-биле силерге изиг байыры чедирип тур.

Бичии кижилер школага бодунуң башкызындан бо делегейге аңаа чурттаар, ажылдаар, чогаадыр билгилерни алыр. Ол сагыш-сеткил салышкынының кезини чоңунуң "Башкы деп өс чоргаар дыңналыр" деп мерген домаа бадыйткаар.

Башкы—ол салым-чаяан, хандыкшыл, күзел-чүткүл, хүн бүрү кылыр кайгамчыктыг даржыктыг ажыл, чамдыкта солуттунмас ажыл.

Башкы—шыгжакчы, тургузукчу, чогаадыкчы. Шаг-төөгүден бээр башкы мергежилди эң-не хүндүткелдиг болуп келген.

Бистиң республиканың өөредилгезин хөгжүдеринге үнелеп четпес салышкыныңарны кирип турар Силер.

Силерниң шудургу күш-ажылыңар дээш, уругларга ынакшылыңар, чылыг сагыш чогаашкыныңар дээш өөрүп четтиргениңиң сөстөрүн хүлээп ап көрүңер.

Силерге сагыш-сеткилдин ханызындан кадыкшылды, чедишкинниг ажылды, чаагай чорукту, чаа ажы-дышкыныңарны, чогаадыкчы планнарыңар боттанырын күзеп тур бис.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.ООРЖАК.

ситет иштинге 480 муң рубль акшаландырышкынын мөөрейни чарлаан. 30 хире төлөвилелдер аразындан 4 эртем-шинчилел темазы база 11 монография, өөредилге номнары болгаш өөредилге пособиелеринин авторлары төлөптүг болган. 2005 чылда база эртем-шинчилел ажылдары чорударына мөөрейни чарлаан, ооң акшаландырышкынынга 500 муң рубль көрдүнген.

РФ-тиң Эртем болгаш өөредилге яамызының тематиктиг планнарынга эртем шинчилелдер чорудары 2005 чылда боттанып эгелээн. Ол төлөвилелдин тиилекчизи — физика-математика эртемнеринин кандидады, доцент А.И.Жданкага удурткан "Болгу дег чүүлдер теориялары болгаш ооң капсырылгалары" деп эртем лабораториязының коллективи болган.

Университет аңгы-аңгы тематикаларга регионалдыг болгаш делегей чергелиг симпозиум болгаш конференцияларны доктаамал эрттирип турар. Чылдың-на бодунун редакция-үндүрүлгө килдизинге бо өөредилге черинин эртем ажылдарын үндүрери чаңчыл болган. Ол редакция-үндүрүлгө килдизинге конференцияларның материалдарын, киржикчилерин дендии хөй дыңнадылгарын 4 үндүрүлгө кылдыр парлап үндүрген.

Тываның күрүне университетиде республиканың өске-даа албан черлери-биле каттай база Моолдун Ховд университетидеги чаңчыл болган "Барыын Моолдун база

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

Бистиң чаңгыс чер-чурттууларыбыс

Ада-чурттуу Улуг дайыныга киржип чорааш, амытынын берген кижилерни кажан-даа утпас, оларга мөгейип чоруур ужурулгус.

Сарыглар Чассыдак Санчырай оглу, Бойду Сарыглар Шагдыр оглу, Дажы-Серен Куулар Лолсан-Дамбаа оглу чораан. Дажы-Серенниң ада-иези Хемчиктиң ол чарыныга, Шеми-Аксинга чылдың чайлаар турган. Ынчангаш Дажы-Серен Куулар 1919 чылда Шеми-Аксинга төрүттүнген, а 1940 чылда ТАР-ның ревшериниче Шеми сумуздундан чоруткан бооп турар. Ооң кады төрээнери: Норбу-Доржу — улуг акызы. Ооң уруу Ондар Бак-кыс (ам аравыста чок). Ооң уруу — Ондар Дадар Чылбак уруу Бора-Тайга суурда чурттап турар. Дажы-Серен Куулар 17 харлыг тургаш-ла хөгжүм херекселдеринге: игил, бызаанчы, чадаган, хомуска кончуг эки ойнаар, ырлар болгаш бижик-билигни дүргени-биле шигээдип алган турган. Ол ТАР-ның ревшериниң старшиназы, ТАРН-ның кежигүнүнүг кирген турган.

Ийи дугаар эки турачы — Чассыдак Сарыглар Санчырай оглу. Ол 1918 чылда Бора-Тайга сумуздун Кек-Чарык деп черге төрүттүнген. Ооң кады төрээнери: Седен, Сергей, Даш-Ома, Болат-оол, Арын-оол, Шилов, Хеймер-оол. Амгы үеде бо алышкылардан дириг артка кижичок. Оларның ажы-төлү өске кожууннарда чурттап чоруур.

Чассыдак Сарыглар өгбүлениң үш дугаар оглу болур. Кады төрээни Даш-Оманың ажы-төлү Суг-Аксы суурда, а Арын-оолдун уруу башкы Любовь Арын-ооловна Бора-Тайга суурда. Чассыдак Сарыглар ортумак дурт-сынның, топуг-томаанның, ада-иезиниң мал-маганын кадаржып, тараа тарыжып, сиген-ширбил кылырынга дузалажып чораан. Чолаачы, тракторист курузунга өөренип деп турда, 1943 чылдың август айда шериг хүлээлгезин эрттирери-биле кыйгырткан, а сентябрь айда эки турачы-биле фронттуге чорудуу билээ. Ынчангаш эш-өөрү-биле кады дайынча айттыныпкан. Эки турачылар дайынчы белеткелдин өөредилгезин эрткеш, хыналда үезинде эки белеткелдин көргүскеш, генерал-полковник О.И. Городовиктиң бедик үнелелин алганнар. 1943 чылдың декабрь 3-те аыттыг шериг каттыжышкынының командири генерал-лейтенант С.В. Соколов, полктуң оралакчызы генерал С.В. Куц дужаал езугаар тыва эки турачыларга «Гвардейжи» деп бедик атты тывыскаан. 1943 чылдың декабрь 15-те Снегиревка суурга дайынчы Даңгыракты хүлээп

алгаш, 31-ги гвардейжи аыттыг шериг полгунун 8-ки дивизиязының 6-гы корпусунун составынча киргенер. Шериг өөредилгезин эртип тургаш, эки турачылар хөй янзы дайынчы мергежилдерни шигээдип алганнар. Чассыдак Сарыглар ПТР взводунун составынча кирген. Бо взводтун составынча шупту тыва эки турачылар кирип турган.

Фашистерниң танкыларынга удур тулчул турган эки турачылар чаңгыс-даа танк эрттирбээнер. Тыва эки турачыларның бирги тулчуушкуну Деражно, а дараазында Клевана, Ровно, Дубно, Луцк, Покровск, Погорельцы, Панталая, Рачино, Сурмичиге болган. Ниитизи-биле бо калбак девискээрге Луцк-Ровно операциязын 1-ги Украин фронтузунун 13-кү (тываларның киржип чорааны) болгаш 60 дугаарлыг армиялары ботандырган. Кол ролду 13-кү армия ойнаан. Ровно дээш база Ровно облазын хостаарынга гвардейжи улуг лейтенант Бүрзекей Саттың башталгазы-биле 11 бронейщиктер биле 11 пулеметчулар бот-боттарына дузалажып, быжыг демниг тулчул тургаш сурагылыг, алдар-аттыг панфиловчуларның маадырлыг чоруун катаптааннар. 8-ки аыттыг шериг дивизиязының командиры черинден «Саян сыннарының эзилери» деп бедик үнелелди алганнар. «Тувицын» пулеметчики» деп ырга база ырлажып турар болгай бис.

Он бир пулеметчуларга: Бүрзекей Сат Сураас оглу (Чөөн-Хемчик), Туметей Оюн Доктугу (Таңды), Дөңгүр-Кызыл Ховалыг Бүлчүней (Улуг-Хем), Мезил-оол Тюлюш Сендижек (Өвүр), Удумбораа Оюн Божур (Таңды), Кошкар-оол Кара-Сал Кара-Лама (Теве-Хая), Самбуу Оюн Тараачы (Тес-Хем), Балчий-оол Ховалыг Чалбаа (Улуг-Хем), Дидиржаа Сарыглар Шокар (Сүт-Хөл), Мөнгегитей Монгуш Чүдөк-оол (Чөөн-Хемчик), Чылбак Монгуш Дүктүг-оол (Сүт-Хөл) хамааржыр.

1944 чылдың февраль 12-де Дубно хоорай дээш тулчуушкун үезинде гвардияның улуг лейтенантызы С.С. Бүрзекей, гвардия старшиназы К.С.Д. Дажы-Серен, гвардия анаа дайынчы пулеметчи Т.С.Мезил-оол эрес-маадырлыгы-биле өлгенер. Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты тыпсыры-биле С.С. Бүрзекейни, О.Д. Түметейни (өлгениниң соонда), О.Ч. Сенгинни, Т.Б. Кечил-оолду кириген турган. Ам бо хүннерге чедир Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты

С.С. Бүрзекейге, О.Д. Түметейге болгаш О.Ч. Сенгинге тывыспааны хомуданчыг. Бо талазы-биле дилегни чогуур черлерге кирип, көдүрери күзенич.

Устүнде ады кирген эки турачылардан Бойду Сарыглар Шагдыр оглу эш-өөрү-биле кады дириг эеп чанып келген. (Ам аравыста чок). Бронейщиктерден Чассыдак Сарыглар 1944 чылдың февраль 11-де Погорельцы дээш тулчуушкун үезинде эрес-маадырлыгы-биле өлген. База-ла бо тулчуушкунга бронейщиктер С.Б. Шойдакпан, М.Ч. Мөнгештей, С.Б. Канчыыр аразы каш хонук карыш-кактыг эрес-маадырлыгы-биле өлгенер.

Бронейщиктерден Тоюнчук Салчак Чолдак-оол оглу Панталая суур дээш тулчуушкун үезинде аар балыглаткаш, немецтерге туттургаш, шаажылыл үезинде чаңгыс-даа чүве чугаалап бербейн, эрес-маадырлыгы-биле өлген.

Ынчангаш бо ады кирген пулеметчиктер биле бронейщиктерден чаңгыс-даа кижичок артапаан. Тыва чон эрес-маадырлыг оолдарын кажанда да утпастар. Ада-чурттуу Улуг дайынының эгезинден тура фашистер кол күжүн Владимир-Волынский, Луцк-Ровноже угландырган турган. Аңаа фашистерниң «Юг» армиязының кезектери, 6-гы армия, 1-ги танк дивизиязы, «А» армиянык кезектери 1.760 муң шериглер, офицерлер, 2200 танкылар, 1460 самолеттар турган. Ыа бо чижектен фашистерге кайы хире күш турган-дыр, кайы хире кадыг-дошкун демиселди совет кижилер шыдажып, тиелелгени чедип алганыл деп чүве билдине бээр. Амы-тынын берген өгбелеривиске мөгейип, оларның аттарын кезээ мөңгези-биле салгалдардан салгалдарже дамчыдып чоруулунар.

Эскадрон командири: гвардияның капитаны Т.Б. Кечил-оол, взвод командири, гвардияның улуг лейтенантылары С.М. Эрекей, К.Д. Дончук, С.С. Бүрзекей, гвардия старшиназы К.Дажы-Серен, гвардия улуг сержантызы К.Лама-Сюрюн, гвардия сержантылары Х.Ч. Балчий-оол, Х.М. Чимит-Дамбаа тулчуушкуннар үезинде эш-өөрүн сорук кирип, арга-сүмезин солчуп, удуртуп-башкалар талазы-биле боттарының билиин, быжыг туруштуун көргүскенер.

Ынчангаш чер-черге эки турачыларывыстың ат-алдарын мөңгедидер талазы-биле тус чер чагыргалары чогуур хемчеглерни ап чорудары чугула.

Куулар МОНГУШ-ООЛ.

2. Шынны чугаалаар дээш өлүрткен

Арагалаашкынның чедирген уржуктары

(Төнчүзү. Эгези №110 «Шында»).

Бо удаа база аныктар дугайында бижир-дир мен. Олар хире-хире болгаш-ла чыгып, кады арагалаар турганнар. Чамдыкта оларның «компаниязы» улгаттыр көвүдеп, бирде эвээ-жеп-даа турган. Ынчип турза-турза, ээлчеглиг бир арагалаашкын өлүрүшкүнүг хай-халап-биле доозулган.

Буяна Ооржак таныжы Байлак шериг чоруур мурнунда чоок кижилеринге болгаш оолдун улузунга ажылгыр болгаш чурумнуг кыс деп санадып турган. Олар оол уруг олчалыг-даа болганнар. Ынчангаш аныктар кандыг-даа чугаа чокка, Байлактың ада-иези-биле оларның бажынынга турумчуп чурттап берген. Ынчалза-даа эки оол шериг хүлээлгезин күүседип, хары черге ырап чоруй баарга, ооң эки-багы чоорту көстүп келген. Байлактың ада-иези керниниң бажыныга бо-ла хонмай баарын, а чамдыкта мырыңай «аксы чыттыг» келирин эскерип эгелээнер, а ооң эштери-биле 2002 чылдың июль 16-да болган ээлчеглиг арагалаашкыны мырыңай коргунчү өлүрүшкүн-биле доозулган.

Ол хүн Самагалдай сурунун кыдыында аргада Дыттыг-Хемниң эринге Буяна Ооржак, Эдуард Хылбан-оол болгаш Ноябрина Сарыт арагалап турганнар. Ишкен аныктарның «технары» кезээкиниң 10 шак үезинде төнгөн, ол үеде Ноябрина Сарыт Буяна Ооржакка таныжы Байлак шеригден халажып келирге, аңаа ооң Эдуард Хылбан-оол-биле харылзааның дугайында чугаалаарын сагындырган. Бодунуң багай чоруун улустан чажыраарын кызып турган Буяна ону дыңнааш, туттунуп шыдаваан. Арагалаан аныктарның аразында алгыш-кырыш, шош-содаа үнген. Хамык чүвени дыңнап турган Эдуард Хылбан-оол ийи кижини чарат туржук, Буяна Ооржакка болчуп, Ноябринага хол дээп эгелээ. Ону иелээ канчаар-даа аажок кылдыр эттеп алгаш, медел чок кижини Тес-Хемниң Самагалдай суурда кожуунун оодаар чүүл сайгарар конторазының складтарының чанынга бажының дүгүндөн сөөртүп эккелгеш, үүлгедиин уламчылааннар. Буяна Ооржак Эдуардтың ап берген дажы-биле чыткан Ноябринаның хөрээнге байгы күжү-биле каккан. Эдуард Хылбан-оол база кыйыныга турбаан, ол анык кыстың бажын ол-ла даш-биле чара шаап каан. Бажыныга, арнынга, хөрээнге болгаш эгилеринге алган хөй санныг кемдээшкындерден (чүгле оң талазында бе-

зин чеди ээги сынык болган), иштики хан төгүүшкүнүнден анык кыс амы-тынындан ол черинге чарылган.

Өлүрүкчү чорук кылган ийи кижичок кыстың сөөгүн чанагаштааш (өске улус күштээш, өлүрген кылдыр), бок-даш, демир-дес-биле чажыра базырып кааш, херек үүлгедип каан черинден чаштып, дезе бергенер. Эртенинде душчуп алгаш, дүүнгү өлүрүшкүн дугайында кымга-даа чугаалавазын дугуржуп алганнар.

Ынчалза-даа сагыш ыш-каш чүве кайда боор. Каш хонганда өлүрткен кыстың изигде баксырай берген сөөгү тыпты берген. Иези С.Н. Сарыт уруунун сөөгүн танып каан. Кожуунун эрге-хоойлу камгалаар органнары бо кем-херек үүлгедиишкыниге хамаарыштыр херекти оттурган.

Өлүрүшкүн болган соонда бир ай эрткенде ээлчеглиг арагалаашкын үезинде Буяна Ооржак эки бир кыска Ноябринаны кым-биле өлүргенин чугаалапкан. Ийи ай эрткенде, ол эки өске эжинге чугаалаан. Буяна Ооржак амыдыралында «кара хүннер» улам көвүдээ.

Чыгып алгаш «дышта-нып» арагалаар эжишкылерниң аразында «сайгаржылга» ол үеде кидин түлүк чоруп турган. Ай-айы-биле доктаамал чаштынып турган Эдуард Хылбан-оол Буяна Ооржакты ол күзүн бир хүн эдертип алгаш, Самагалдай суурдан каш км черде КАИ постуздундык ырак эвес черге хол дээп эттээ. Ол хамык херекти Буяна бодунга алырын негезин, бир эвес ынавас болза, «сени база өлүрүп каар мен» деп кыжанган. Меделерин ышкындыр эттеткен Буяна чүгле кожуун эмнелгезинге минип келген.

Ол үеде шеригден халажып келген Байлак таныжы кыс Буяна-биле кады чурттап эгелээш, үр-даа болбаанда ооң-биле өг-бүле-тудар күзелден хенертен ойталаан.

Истелге органнары өлүрүкчү чорукка каразыттырып турар Буяна Ооржакты 2003 чылдың апрель айда, а чаштынып чоруп турган Эдуард Хылбан-оолду май айның төнчүзүндө тудуп хоругдаан. Истелге үезинде оларның боттарының болгаш херечи эштериниң өчүктеринден бо каразыттырып турар ийи кижиниң кем-херек үүлгедиишкыни кылганы илерээ.

Тыва Республиканың Дээди суду бо херекти 2003 чылдың сентябрь айда көргөн. Судка Буяна Ооржак биле Эдуард Хылбан-оол истелге үезинде болгаш нүүртештирилге үезинде берген өчүктерин өскерттип, өлүрүкчү чорукту чүгле

Буяна кылганын, өлүрткен кижиниң хеп-сынын ужулбаанын, сөөктү чажырбаанын чугаалап эгелээнер. Ынчалза-даа херектиң истелгезиниң үезинде өлүрүшкүн болган черни көргениниң протоколундан, оларның болгаш херечилерниң мурнунда берген өчүктеринден, суд-медицина экспертизаның түңнелинден буруудаттырып турарларның бо удаа өскерти берген өчүктери шын эвес дээрзи илереп турган. Суд оларның судтаашкын үезинде өскерли берген өчүктерин шүгүмчүлелдиг көрүп, шийтирип турар кижилерниң буруудадышкындан камгаланырының аргазы деп көргөн.

Суд хуралының үезинде берген өчүктерни анализтеп көргөш, суд Эдуард Хылбан-оол болгаш Буяна Ооржак Ноябрина Сарытты өлүмгө сагышты-биле чедиргени бадыкаттыган деп түңнелге келген. Бо өлүрүкчү чорукка ийи кижичок киришкен болгаш, херек бөлүк кижилерниң үүлгедии кылдыр санадып, улам аартаан. Суд бо үүлгедигниң хөй-ниитиге улуг айылын болгаш өлүрүкчү чоруктуң кончуг аарын өөренип көргөш, шийтирип турар кижилерниң хосталгазын узун хуусаада казып шийдерин тодараткан.

Тыва Республиканың Дээди суду Эдуард Хылбан-оолду Россия Федерациязының Кеземче херээниң 105 дугаар чүүлүнүң 2 кезээниң «ж» пунктузу езугаар кем-херек үүлгедиишкыниге буруулуг деп санааш, шыңгыы чурумнуг эдип чазаар колониязынга хуусаазын эрттирер кылдыр 12 чылга хосталгазын казып шийткен.

Буяна Ооржак база ола чүүл-биле шыңгыы чурумнуг эдип чазаар колониязынга хуусаазын эрттирер кылдыр 8 чылга хосталгазын казыттырып шийтирген.

Чок апарган уругнун иези С.Н. Сарыттың шийтирген кижилерден орун-шудулга чарыгдалдары дээш 20 муң рубльди материалдыг когарал кылдыр, а моральдыг когарал кылдыр 80 муң рубльди тыртып бээрин негезин хомудалын суд база хандырган.

Шийтирген хамаатылар Тыва Республиканың Дээди судунун шийтирин эде көөрү-биле Россия Федерациязының Дээди судунун кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязынче кассация хомудалын кирирген. Ынчалза-даа чурттуң Дээди суду республиканың Дээди судунун шийтирин күштүг кылдыр арттырган.

Юрий КӨК-ООЛ.

(Когараан кижилерниң аттарын өскерткен.)

2005 чылдың январь-августа ТывА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ- ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

Кол социал-экономиктиг көргүзүлгөр

	2005 чылдың январь- август	2005 чылдың январь-август 2004 чылдың январь-августка хамаарыштыр хуулар-биле
Үлетпүр бүдүрүлгезининг индекси	X	102
Тывыш, болбаазырадылга бүдүрүлгелерининг чүдүрүп чоргускан барааннарынның хемчээли, электри энергиязынын, газтын болгаш сугнуң хуваалдазы, млн. рубль	1417	X
Көдээ ажыл-агыйынның бүдүрүп үндүрген продукциязынын хемчээли, млн. рубль	946	96
Кол капиталче инвестициялар, млн. рубль	422	74
Акшаландырышкынның бүгү үндезинерининг күсели-биле чурттаар бажың-балгатты ажыглалга киригени, ниити шөлдүң муң дөрбелчин метри	4	63
Автомобиль транспортунуң бараан саарылдазы, млн. т-км	143	115
Автомобиль транспортунуң пассажир эргилдези, млн. пасс-км	372	103
Садыг саарылдазы, млн. руб.	3697	110
Ниитининг чөмненилгезининг саарылдазы, млн. руб.	62	113
Чонга төлевирлиг ачы-дузаның хемчээли, млн. руб.	797	101
Бир ажилдакчыга немей санаан ортумак айның шалыңы, руб.	6591	119
Чурттакчы чоннуң бир кижизинге онааштыр акша орулгалары, рубль	3592	118
Ажыл чоктарның ниити саны, муң кижии ооң иштинде:	28	101
ажыл чок деп албан езузу-биле бүрүткеткеннер	13	88
Хереглекчилер өртектерининг индекси	107	111
Ооң иштинде:		
барааннарга	106	109
аыш-чем барааннарынга	107	111
аыш-чемге хамаарышпас барааннарга	103	107
төлевирлиг ачы-дузага	116	124
Үлетпүр барааннары бүдүрүкчүлерининг өртектерининг индекси	108	112

2005 чылдың январь-августа чүдүрүп чоргускан ажыктыг казымал байлактарның, болбаазырадылга бүдүрүлгелерининг продукциязынын, электри энергиязынын, газтын болгаш сугнуң хемчээли 1417 млн. рубль болган. Бо чылдың 8 айларынын дургузунда ээтин, ээ чартык фабрикактарынын, консерваларның, балыктын, чарбаның, хлебтин болгаш хлеб кылыгыларынын бүдүрүшкүнү өскен. Аыш-чем продукциязынын өске арткан хевирлерининг бүдүрүшкүнү кудулаан.

Көдээнин бүгү бараан бүдүрүкчүлерининг көдээ ажыл-агый продукциязынын хемчээли эвээжээн болгаш 946 млн. рубль болган азы эрткен чылдың сес айларынга деңнээрге, 96 хуу. Малдың бүгү хевирлерининг баш саны кызырылган, ооң ужун мал ажыл-агыйынның продукциязынын бүдүрүшкүнү чавызаан.

Автомобиль транспорту-биле чүк сөөртүлгези 2005 чылдың январь-август дургузунда экономиканың бүгү адырларынын талазы-биле 945 муң тонна болган, эрткен чылдыңдан эвээш. Агаар транспорту-биле 71 тонна чүктү сөөрткен, эрткен чылдың деңне-

линге хамаарыштырарга 102 хуу. Транспорттуң бүгү хевирлери-биле 16 млн. кижини сөөрткен, эрткен чылдың үезинден 5 хуу улуг. Пассажирлерни сөөртүрү-биле ниитизи-биле республикага хуу сайгарлыкчыларның 531 маршрут таксомоторларын кириштирген. Харылзаа бүдүрүлгелери 171 млн. рубль түңге ачы-дузаны көргүскен. Харылзаа ачы-дузанын хемчээли өскен.

2005 чылдың январь-август дургузунда республикага ниитизи-биле кол капиталче инвестицияларны 423 млн. рубль хемчээлге ажыглаан, эрткен чылдың деңнелинден 26 хуу чавыс. Отчеттуг чылдың сес айларынын дургузунда 4 муң дөрбелчин метр ниити шөлдүг 57 квартираны туткан, эрткен чылдың ол-ла үезинде ук көргүзүг 6 муң дөрбелчин метр турган. Амы-хуузуңуң чуртталга тудуунуң күсели-биле 2173 дөрбелчин метрни ажыглалга кириген. Үүрмек садыгның болгаш ниитининг чөмненилгезининг бо чылдың сес айларынын дургузунда саарылдазы 3199 млн. рубль болган, деңнештирген өртектер-биле алырга, эрткен чылдың ол-ла үезинден 10 хуу улуг.

Кол социал-экономиктиг көргүзүлгөр

Чурттакчы чонга чуртталга-коммунал ачы-дузанын бот-деңзизи 29 хуу болган. 2004 чылдың декабрьга хамаарыштыр алырга, августа чуртталга ачы-дузанын тарифтери 50 хууга өс-

дыг бюджеттен эгидилге чок шилчидилгелер – 83 хуу. 2005 чылдың январь-июль дургузунда республика экономиказынын улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелерининг карылгазы 97 млн. рубль турган. Креди-

дургузунда алдынган сан-медээ-биле, ажилдап турар бир кижининг немей санаан шалың акшазы 6876 рубль болган болгаш ооң мурнуда айныынга көөрдө, 2 хууга өскен. 2005 чылдың сентябрь 1-нин байдалы-биле алырга, шалың акшазынын талазы-биле өй-шаанда төлевээн өре 55 млн. рубль.

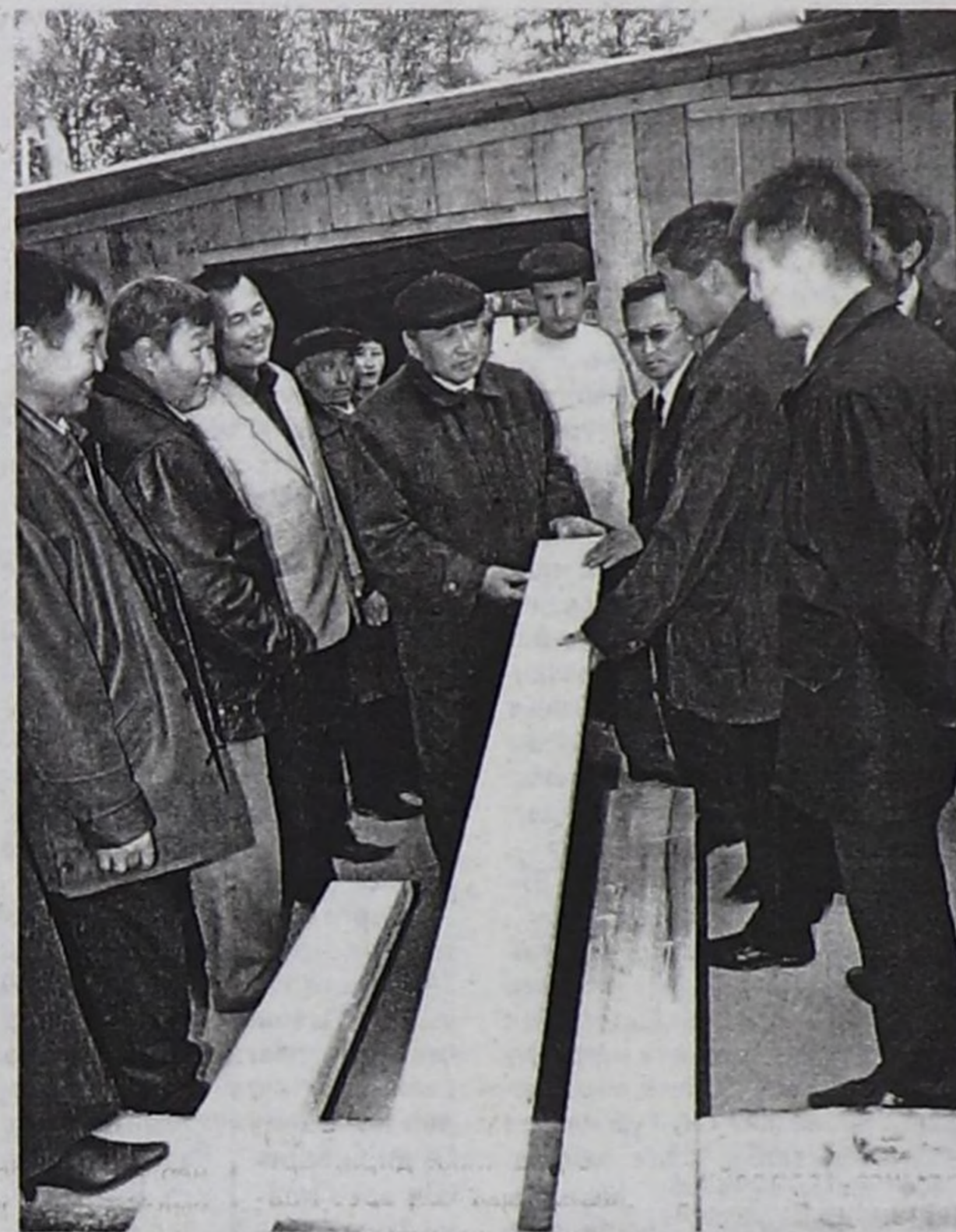
Бо чылдың июль төңчүзүндө чонну ажилга хаара тудар албанын учедунга ажил кылып шыдаар назынныг 14,3 муң ажил чок хамааты турган. Ажыл чоктарның эрге-байдалын 12,7 муң кижии алган.

Отчеттуг чылдың чеди айларынын дургузунда чоннуң чайгаар өзүлдези 1000 чурттакчыга онааштыр 6 кижии болган болгаш 5 хууга чавызаан. Эрткен үениң дургузунда чаа төрүттүнген 3541 чашты база өлүмнүң 2531 таварылгазын бүрүткээн. Чаштарның өлүп хорраар чоруунуң деңнели 10 хууга чавызаан.

ХБАБ органнарынга 752 бадыланчылганы болгаш 263 чара бадыланчылганы долдурган.

2005 чылдың январь-август дургузунда республиканың девискээринге эпидемиологтуг байдал чурттакчы чоннуң вирустуг гепатит-биле, үстүкү тыныш оруктарынын инфекциялары болгаш эр-херээжен харылзаа дамчып тыптыр аарыглар-биле аарырынын көвүдээни-биле ылгалдыг.

Республиканың ИХЯ-зынын сан-медээзи-биле алырга, отчеттуг үеде 6797 кем-херек үүлгедишкени бүрүткеттинген. 100 муң чурттакчыга 2209 кем-херек үүлгедишкени онаажыр, эрткен чылдың ол-ла үезинде 1964 турган. Бузурукчу чоруктуң, үптээшкениннин болгаш дээрбедекчи чоруктуң саны элээн өскен. Аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедишкенинни 9 хууга өскен. Бүрүткеткен бүгү

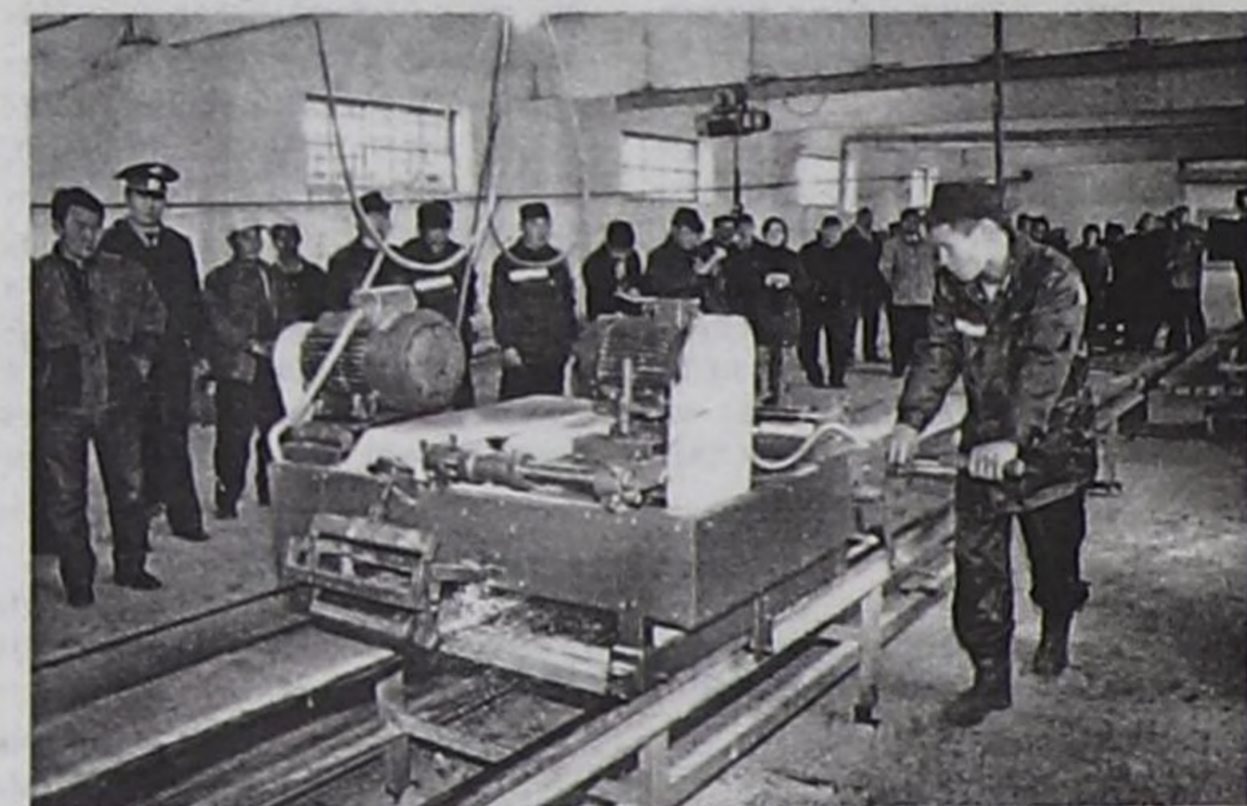
кен, коммунал ачы-дузанын – 23 хууга. Коммунал ачы-дузанын ортузунда одалгага тарифтер 37 хууга өскен, изиг болгаш соок суг хандырылгасынга, канализацияга – тус-тузунда 19 болгаш 18 хууга, суугаткан газка – 40 хууга.

Чыл эгезинден тура ээтин болгаш куштуң, ногаа аймааның, ээтинг консерваларның, балыктын болгаш чемге ажыглаар далай продуктуларынын, колбаса кылыгыларынын өртектери элээн өскен. Орун-дөжек пөстерининг, иштики хептин, металлдан кылган аяк-саваның база бажыңга ажыглаар металлдан кылган эт-септин, фарфор-фаянстан кылган аяк-саванын, дилиг материалдарынын, чадаг-тергелеринин болгаш мотоциклдернин өртектери 8-11 хууга өскен.

Үлетпүр барааннары бүдүрүкчүлерин өртектери 8 хууга, а сайгартынган көдээ ажыл-агый продукциязынын өртектери 9 хууга өскен.

2005 чылдың январь-август дургузунда Тыва Республиканың каттышкан бюджетин орулгалар талазы-биле 4376 млн. рубльге, чарыгдалдар талазы-биле 3955 млн. рубльге күүсеткен. Орулгаларның ниити түнүндө каттышкан бюджеттин боттуң орулгаларынын үлүү 17 хуу болган, федерал-

тор өрезининг ниити түңү 2075 млн. рубль, ооң 84 хуузу өй-шаанда төлевээн өрелер. Дебитор өрезининг түңү 1218 млн. рубль болган, ооң 80 хуузу өй-шаанда төлевээн өрелер. ТР-нин Национал банкызынын сан-медээзи-биле алырга, бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш хууда кижилерге чегдирген кредиттерининг хемчээли 1,7 каптап өскен болгаш 1034 млн. рубль

болган.

2005 чылдың январь-август дургузунда чурттакчы чоннуң бир кижизинге онааштыр херек кырында бар акша орулгалары 7 хууга өскен болгаш бир кижиге онааштыр айда 3592 рубль болуп турар. 2005 чылдың июльдуң

кем-херек үүлгедишкениннин 70 хуузуң доктаамал орулгасы чок кижилер, 30 хуузуң эзирик кижилер үүлгеткен болуп турар. Күрүне статистиказынын Федералдыг албанынын Тыва Республика талазы-биле девискээр органы.

Сентябрь 29-30 хүннеринде Томск хоорайга «Сибирьнинг парлалга хүннери» деп 4-кү форум-чыыш болуп эрткен. Форум Россиянын журналистер эвилелинин, Сибирь федералдыг округта РФ-тин Президентинин Бүрүн эргелиг төлээзинин, регионнар аразынын «Сибирь дугуржулгасы» ассоциациязынын, Томск облазынын администрациязынын база «МАСС-Медия-Тептуң» эгелээшкени-биле эрткен. Форумга «Сибирь—идегелдинг девис-

Журналистер чыыжынга киришкеннер

кээри» деп журналистичи конкурстунг тилекчилерин шаңнаан. Россияда бир дугаар хөй-ниити телевидениезининг презентация-таныжылгасы болган. «Сибирьде журналистичи өөредилге», «Хөй-ниитининг база хөй-ниитининг эвес массалыг информация чеп-сектери», «Сибирьнинг омур-хевирин тургузарынга массалыг информация чепсек-

терининг ужур-дузасы» деп төгерик столдар, Россиянын Журналистер эвилелининг девискээрлерде салбырларынын даргаларынын хуралы дээш, өске-даа хемчеглер эрткен. Тывада бо улуг форумнуң ажылынга ТР-нин Чазаанын иштики политика эргелелинин начальниги Олег Хопуя, Россиянын журналистер эвилелинин Тывада салбы-

рынын баштаар черининг даргазы, «Сылдыс-чыгаш» солуннуң кол редактору Александр Шоюн, «Шын» солуннуң фотокорреспондентизи Василий Балчий-оол база Хакасиянын Н.Ф.Катанов аттыг күрүне университетининг журналистика факультетининг студентизи Надежда Антуфьева (бичии) олар киришкен. Надя «Сибирь – идегелдинг девискээри» деп журналистичи конкурстунг «Аныяк Сибирь» деп номинациязынга тиилекчи болгаш бо форумга шаңналын алган. Алдынай СААЯ.

Хадыңнарлыг калбак арга ыраажызы...

Сергей Есениннің төрүттүнгенинен бээр 110 чыл ою болган

1916 чыл. Ынчангы үеде кым-га-даа билдинмес Сергей Есениннің шүлүктөрүнүн бирги чыындызы "Радунница" чырыкче үнгөн.

1925 чыл. Бүгү Россияга атураа алгаан, чоннуң ынакшылын, хүндүткелин чаалап алган Сергей Есениннің дириг турда сөөлгү ному "Русь советская" деп ат-биле парлаттырган.

Бирги номчугажы-биле сөөлгү номунуң аразы чүглө 10 чыл. 10 чыл дургузунда Сергей Есенин атураагы улуг шүлүкчү бооп хевирлеттинген.

Сергей Есенин делегей литературынының төөгүзүндөн алыр болза, эң-не номчуштуг шүлүкчү болур. Бо хүннерге чедир аңгы-аңгы чурттарга, дылдарга ооң чогаалдары түмен-түмен тиражтарлыг үнүп турар. Чаңгыс номчуптарга-ла, номчукчунуң сеткил-хөңүнүге дораан шипшигип артар. Номчукчу бүрүзү ол шүлүктерде бодунуң сагыш-сеткилин, хөөнүн тып ап чоруур. Ол чончу, билдингир, сураглыг шүлүкчү. Ооң шүлүктери кайгамчык сүүзүнүг.

Шүлүкчүнүң бижип, ажылдап чораан үелери кончуг дүшкүрлүг, нарын үелер турган. Революция, хамааты дайыны... кижилер аразында харылзаа, хамаарылга база нарыыдаан. Чамдыктары буржуаз үзел-бодалдыг, а чамдыктары революцияның деткиччилери болган... Мындыг үелерде шүлүкчү кижиге тоң берге. Чон аразына оларның сөзү, салдары улуг дээрзи чугаажок.

А Сергей Есенин, бодунуң үезинде чурттап чораан чамдык өске шүлүкчүлөргө көөрдө, революцияны алгап, ооң ачы-хавыязыын билип турган шүлүкчү болур. Совет шүлүк чогаалының баштайгы изекчилери Владимир Маяковский, Александр Блок, Демьян Бедный олар-биле кады чер кырында чаа амыдыралды, револютуг идеяларны бижип, чоңга чедирип, "кара кижилерге" — кара күштерге, буржуаз үзел-бодалдыгларга удур демиселди чорудуп турган.

Сергей Есенин делгем делегей көрүшкүнүг кижиге чораан. Элдеп чүве, ол чеже-даа революцияның талазында чораан болза, бурганнарны ыдыктап көрүп чораан. Христос болгаш Будда — олар эң-не дээди деп санап чораан. А революция соонда бур-

ган-чүдээнге удур ажыл эгелей берген-даа болза, ол бодунуң көрүжүн өскертпээни элдептиг, кайгамчык. Ооң боду тараачын өг-бүлеге өскөн. 1895 чылдың октябрь 3-те Рязань губерния-зының Константиново суурунга төрүттүнгөн. Суурун хүрээзинин ээзи отец Иванның бажыңыга ол бо-ла баар (бо бажыңга ол чоок-кавының аныктары хөй чыгыр турган). Ынчангаш боор ол бурган дугайында хөй билигилг, чүдүгелиг кижиге кылдыр хевирлеттинген ол.

1914 чылда Сергей Есенин шүлүктөрүн Питерниң төп сеткүүлдеринче чоруткулаан турган. Кайызындан-даа харыы манап шыдавайн, ол Питерже боду чорупкан. Чоруур бетинде бир эжинге "Блокка чедерим ол. Ол мени билип болур" деп медеглээн. Питерге келгеш, Блоктуң бажыңын тып чедер берген. Поездден дүшкөн тараачын хеп-сынның аныяк шүлүкчү оолду Блок чылыг хүлээп ал, кичээнге билгилг дыңнап көргөн. Ол бодунуң хүн демделелинге мындыг одуругларны немеп каан: "Шүлүктерлиг Рязань чурттуг бир оол кире дүштү... Ооң шүлүктөринде чаа онзагай чүүл көзүлбеди..." Ынчалза-даа А. Блок ону хайгаарал чок арттырбаан, шүлүкчү, чурукчу Сергей Городецкийже чорудупкан. Городецкий ону "үр манаан кайгамчык салым-чаяан" кылдыр уткуп алган. Есениннің шүлүктөрүнүн орус черниң делгемнериниң ыяңгылыгы, ындынны улуг Городецкийге дыңналып келген хире. Ооң-биле капсырлаштыр ол үеде орус литературага, уран чүүлге барыын чүктүң салдары ам-даа улуг турган, ынчангаш бөдүүн орус чон аразындан үнгөн талантылар оларга сонуурганчыг чүүл болуп турган. Городецкий таварыштыр Есенин ынчан шүлүкчү Николай Клюев-биле харылзашкан. Клюев С. Есениннің салым-чолунга улуг дузалыг болган. Олар ийи Петербурттуң кежээлеринде салоннарга шүлүктөрүн номчуп, сеткүүлдерге парладып турганнар.

Клюевтиң дузазы-биле Есенин шеригже чорувайн барган, Клюевтиң дузазы-биле Есениннің баштайгы номун чырыкче үндүрери-биле акша-төгери-биле дузалаар кижини, бай садыгжы Аверьяновту, тып алганнар. Аве-

рьяновтуң дузазы-биле шак ынчаар 1916 чылдың февраль 1-де ооң баштайгы номчугажы "Радунница" парлаттырган. Бүгү Руська Сергей Есенин ам билдингир шүлүкчү апарган. Хүн келген тудум, ооң талантызы улам-на ажыттынып кел чораан... Ол хүнден хүнче чечен чогаал талазы-биле билин база бедидип чораан. Ооң чогаадыкчы салым-чолунга чаагай салдарлыг болган шүлүкчүлөр хөй. "Шүлүкчү-ежилеримден меңээ Блок, Белый болгаш Клюев тааржыр турган. Шүлүктүң хевир талазы-биле Белый хөйну берген. А Блок биле Клюев лириктиг хөөнге өөреткен" деп, Сергей Есенин эштериниң дугайында бодунуң сактышкынарнында бижээн.

Улуг туураан шүлүкчү чүглө орус чоннуң эвес, өске-даа аймак-сөөк кижилерниң ынак шүлүкчүзү болур. Саян сыннарының артында чурттап чоруур биче буурай тыва чоннуң хүндүлүг, ынак шүлүкчүзү апарган болгаш харын-даа ооң чогаалдарын бодунуң дылынга база номчуп чоруур аргалыг болганнар.

Сергей Есениннің шүлүктөрүнүн тыва дылда очулгалары "Авамга чагаа" деп ат-биле 1980 чылда Тываның ном үндүрер черинге парлаттырган. Бо номда Есениннің аңгы-аңгы хемчээлдерлиг 65 шүлүктери болгаш "Анна Снегина", "Кара кижиге" деп ийи шүлүглели кирген. Шүлүктөрү тыва чогаалчыларның очулгалары-биле парлаан. Бо номнуң чырыкче парлаттынып үнгениниң төөгүзүндө чогаалчы Василий Бора-Хөевич Монгуштуң үлүг улуг болган. Мен бодаарымга, орус черниң алдарлыг, ыяңгылыг шүлүктерлиг оглун тыва дыл кырынга үндүрер ужуруг дээрзин ынчан ол эки медереп билген хире. Василий Монгуш боду тыва чечен чогаалда очулга талазы-биле кайгамчык хөйну кылган болгаш ол ажылды бир дөңгелик өөр көдүргөн деп үнелээри артык эвес дээрзин үе боду негеп келген. Бөгүн Есениннің дугайында чугаа чоруп турда, ооң "Авамга чагаа" деп номунда кирген шүлүктөрүн тыва чогаалчыларга очулдуртуруп-даа, чыып-даа, улуг ужуруг уткалыг организастаныг ажылды кылып, харын-даа боду чамдык шүлүктөрү багай эвес очул-

дуруп (чеже-даа юморист-прозаик болза!) турганын номнуң арыннарындан "номчуптары" берге эвес.

"Авамга чагаада" кирген шүлүктөр Есениннің делегейин бүрүнү-биле тыва дылга дамчыдып турарлар. Есениннің баштайгы шүлү "Хадыңдан" эгелээш, лирико-философтуг хөй сангыг шүлүктери "Ыт дугайында ыры", "Хадыңнарның алдын хөглүг дылы-биле", "Халактавайн, катап кел деп ыгласа мен", "Сени көөрге, кударанчыын", "Ак-көк өрт-даа казыргылап хадып үнгөн", "Конгулуурнуң каттыргылаан үнү келир", "Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир", "Ырак чылдар ыткыр хөглүг каткызы ам" дээш, оон-даа өске чогаалдар тыва дылче чедимчелиг очулдуртунган.

Чаа үе келгенин ол "Советтиг Русь", "Чээрби алды комиссар дугайында баллада", "Чолу чырып, чогаан Русь" "Анна Снегина", "Кара кижиге" деп чогаалдарында көргүскөн.

Төрээн чурт темазы Сергей Есениннің шүлүк бүрүзүндө кирип турар. Бо теманы ажытпаан шүлүк-даа ында чок. Ол чүл дээрге шүлүкчүнүң чүрээ чүглө төрээ чурту дээш соп, ол дээш саргып чорааны ол.

Сергей Есениннің чуртталгазында база бир онзагай арыннар — ооң Кавказка чорааны. Сөөлгү үелерде ону чогаал шинчилекчилери элээн делгем-биле көрүп турар апарган. Грузин чогаалчыларны орус дылче очулдурарыга дузалаар ажылды чорутсун дээн шиитпир-биле И. Сталин боду ынаар чорутканы солун чүүл болур. Улуг орус туураан шүлүкчүлөр Пушкин, Лермонтов олар Кавказты орус литературага хөйү-биле ажыдып каан болгай. А Есенин Кавказче чораанының сөөлүндө "Персид аялгалар" деп орус литератураның алдын фондузунче кирген дистинчек шүлүктөрү бижээн. "Персид аялгаларны" Тываның Улустуң чогаалчызы Юрий Кюнзегеш езулуг бедик мергежилдиг очулдурган. Тыва дылда "Персид аялгалар" орус дылдазындан дудак чок, ындынны, уран-чечени ол-ла хевээр дамчыттырган.

Есенинге езулуг алдар ол өлген сөөлүндө келген. Ол хөй-ле херээженнерге ынакшып, хөй

катап өгленип чораан-даа бол, черликсиг чуртталгалыг чораан. Идик-хеви безин аңгы-аңгы бажыңнарда, кажан, кандыг өйде ооң чогаал бижип органын база кым-даа көрбээн. Бир катап Сергейден ооң чоок эжи айтырган дээр. "Кажан чогаал бижип турар сен, Сергей?". Есениннің харыызы чаңгыс болгаш кыска болган: "Үргүлчү". Ол медедели-биле, чүрээ-биле үргүлчү шүлүктөрүн бижип чораан ышкажыл... Кабактар, кафелерге хөй үелерни чарып, харын-даа хулиганзыг байдалын хөй көргүзүп чораанындан чечен чогаалдан ырак чамдык кижилер ону ол дириг чорда чаңгыс талалай көрүп, улуг-ла үнелевейн чораан. "Анна Снегина" деп шүлүглелде автор бодун "сураглыг шүлүкчү" деп адааны ооң күзели азы кошкак талазы эвес, а бодунуң хире-чергезин эки медереп билип, бодунуң шүлүктөрүн шын үнелеп чорааны ол боор. Александр Пушкин база бодунга тураскаалды тургусканын, делегейиниң диптерин санап оон адын адап чугаалажы бээрин канчап тода бижип кагжык... А өлүр бетин талазында, каш хонуктур бурунгаар Сергей Есенин "Хөөкүй өңнүүм, байырлыг че, байырлыг че..." деп шүлүүн бижээн.

Хөөкүй өңнүүм, байырлыг че, байырлыг че,
Хөрөк чүрээм ханызынга чораай-ла сен.
Холуң тутпайн, чагыг сөс чок чарлып тур бис.
Хоочун өңнүүм, шаа кээрге, дужар боор бис.
Кажыыдалга хөме алзы бербейн көрөм,
Кара черге чыдып аары чаа эвес. Ынчалза-даа амгы өйде чурттаары-даа Ындыг кончуг чаа чүве болу бербээн.
1925. (очул. М. Доржу).

Ооң архивинде арткан бо шүлүктө ханныг былчак бар болганын сөөлүндө Есениннің чогаалдарының шинчилекчилери эскерип, тыпкан болгай. Ол чүл? Шүлүкчү бодунуң ханы-биле бижип чораан деп чүве ылап-ла бо эвеспе...

Сайлыкмаа КОМБУ, литература шинчилекчизи.

Сергей ЕСЕНИН

Персид аялгалар

Эрги балыым эттингештиң ишпестээн мен —
Эът-чүрээм эддерелден эрээленмес.
Тегеранның көк чечээн таалап көрүп,
Демги балыым чайханада эмнеп ор мен.

Орус аалчы шайлаар черни мактазын дээш,
Ооң ээзи күдер кижиге боду келгеш,
Ажыг, кылаң араганың орнун орта
Аажок кызыл шайын кудуп сөңнеп туру.

Серемчиңни бода, кожай, өйлеп шайлат.
Сесерлинде өңгүр чечек арбын ышкаш,
Кара өңнүг думаалайын ажа каапкаш,
Карак базып, кожаңнаан кыс эрте хонду.

Ырак чуртум Россияда чараш кыстар
Ошкакырын акша-биле садып албас,
Октуг-боолуг, селемелиг шош-даа кылбас,
Ыттар ышкаш, багладып каан орбас чүве.

Харын чүглө ээлдек чараш, хөну сынын,
Хаяа даңны шырайланган демги кыска

Шираз хевис, Хорасанның аржылыын-даа
Шилип тургаш, сөңнээринге белен тур мен.

Чемгир шайың база катап кут-ла, кожай,
Черле сеңээ мегелептер хөңнүм чогул.
Бөгүн сени кээргээр хире эвес-тир мен,
Бөрттүг бажым бодум миннир бодай бердим.

Эжиктиве ынанганзыг хыйыртава,
Эрте бээр чер сесерлинде черле бар боор...
Кара өңнүг думаалайын ажа соккаш,
Карак базып, кожаңнааны анаа деппе.
1924 чыл.

Очулгасы Ю. Кюнзегештин.

Ырак чылдар ыткыр хөглүг каткызы ам
Ындынналган кударалды тарады албас.
Аккыр талым бүрүлери хадыг берген.
Айлаң-куштуг хаяалыг даң соомда калган.

Ынчан меңээ чүү-даа чүве чаа турган,
Ырлыг чүрээм бодал-биле дакпыш чораан.
Ам-на мырай, ээлдек дирткен чаңгыс-ла сөс
Аастан үнгөн ажыг чимис ышкаш болду.

Алгыг-делгем карак четпес талыгырлар
Айдың дүне ындыг онза эвес көстүр.
Озаң ыяштар, дөңгүр төштер, кескен шөлдер
Орус черниң делгемнерин кудараткан.

Шалбаа, малгаш шыва берген, кадык эвес.
Шала чавыс, саргыл шөлдер көстүп чыдар.
Бо-ла бүгү меңээ эргим, чоок-даа ышкаш,
Бодап келгеш, ыым чайгаар аттыга бээр.

Чамдыяарып кире берген бажыңчыгаш,
Чарыштырып ыы салган хойлар болгаш
Боралгактыг кара сугже кайгап турар
Богба мени танып кагган чадаваз боор.

Төрээн чурт деп адаар чүве бо-ла-дырам,
Дөргүл-төрөл улузувус ынчангаштын
Каттырымзаан эки хүннер манавышаан,
Кады ижип, ыглажып каап турарлар-дыр.

Ынчангаштын ырак чылдар каткызы ам
Ындынналган кударалды тарады албас.
Аккыр талым бүрүлери хадыг берген,
Айлаң-куштуг хаяалыг даң соомда калган.
1924 чыл.

Очулгасы М. Доржунуу.

Астыгып чыдып каар дей бердивис

РФ-тиң Президентизи В.В.Путин Ыраккы Чөөн чүк болгаш Сибирь девискээрлеринге туризмни дарый хөгжүдериниң дугайында айттышкынын федералдык чактаа чокта чаа берип турганын төп телевидениден ийи караам-биле көргөн мен. Ындыг даалга бээринге улуг идигни Бурят Республиканың Президентизи Потапов-биле чугаа бергени чугаажок.

Күрүне баштыңының даалгазын дарый күүседип эгелээни өөрүнчүг-дүр. Каш хонук бурунгаар Россия Федерациязының экономика болгаш садыг с. Герман Греф, транспорт с. Игорь Левитин болгаш бойдус курлавырларының сайыды Юрий Трутнев олар федералдык Чазак даргазы Михаил Фрадковтуң даалгазы-биле Ыраккы Чөөн чүк болгаш Сибирь девискээрлериниң чамдык субъектилеринге ажылчын чорукту бөлүү-биле кылгаш бардылар. Оларның бо сургакчылаашкыны тыва кижиге, мээң, сагыжымга бир таарзынмаан чүүлү арттырды, харын-даа национал чоргааралымга дээпти дээр чүве бе. Ооң чылдагааны мындыг.

Сайыттар бо чоруп тургаш, ук девискээрлерниң экономиктиг хөгжүлдезинге перспективтиг ажылчын төлевилелдерни чижеглей көрүп ап чордулар. Улуг кичээнгейни бойдус талазы-биле кайгамчык чараш, ыдыктыг болгаш тураскаалдыг черлерлиг, ол ышкаш үндезин чоннары боттарының культуразын бо хүннерге чедир кадагалат арттырган субъектилерге туризмни чурт, харын-даа делегей деңгелинге чедир хөгжүдеринче угландырганнар. Туризмни дарый хөгжүдер эргени алган субъектилерниң саңхөө чарыгдалдарын федералдык чазак бодунга алып деп турарын Герман Греф төп массалыг информация чепсектеринге Бай-

Хөлдүн (Байкалдың) эринге туруп алгаш чарлады. Федералдыг деткимче алып девискээрлерниң инфраструктура хөгжүлдезин база төп чазак бодунга алып. Чижээлээрге, туризмни хөгжүдер черлерниң каалама оруктарының тудугларын Транспорт яамызы харыылаар, ыңчап кээрге, акшаландырышкын база оларның талазындан чорутунар. Ол черлерге тудуглар, кадыкшылга черлериниң болгаш культура, төөгү айтырыгларын тус-тузунда федералдыг яамылар харыылаарлар.

Туризмни хөгжүдер

оолазының оолгаш ыраккы Чөөн чүктүн аксынче халас “каңмыыл” кирип турда, оларның таптыг-ла ортузунда — тоол ораны Тываның таваар орган херээ чүл? Кожалардан чүвүс-биле дудай берген бис — чүс-чүс арыг хөлдери-вис, мөңгө харлыг сыннарывыс бар-дыр, национал культуравысты, чаңчылчаан ажыл-агыйы-высты, амыдыралывыстың онзагай талаларын алтайлардан, буряттардан, хакастардан артык эки кадагалат арттырып алгандыр бис. Ынчангаш федералдыг ниити даңзыже дүрген кызып кирер, ол-ла. Оон башка, астыгып чыдып каар дей бердивис. ТР-ниң Туризм агентствозунун дуртукчуларын, кезек сайыттарны Москваже дарый айткарар болза эки. «Эртежи кижиге — эзер чүгенниг айтка чедер» деп, чонувус чугаалажыр болгай. Туризмни хөгжүдер деп чугаалажыр-ла турар бис, ам ону чурт деңгелинге ылап боттандыраар арга тыпты берди, чүгле бурунгаар, даргаларым!

Юрий КӨК-ООЛ.

Айтырыг — харыы

Мындыг бооп болур бе?

Хүндүлүг редакция! Силерже мен Василий Байырлыгыович Авир бижип олур мен. Мээң 2004 чылдың октябрь айдан 2005 чылдың июль айга чедир ажылдым шактарың чүгле 7 шак кылдыр санап келген. Кандыг-даа суботта, улуг-хүн, дүнеки шактар чок санап турган. Өм ишти Галина Бадарчиевна Кол бир таңныыл орнунга ажылдап каарга, чүгле 0,25 хууга санап турган. Ол ооң мурнунда чылын кудумчу аштакчызы дээш 2004 чылда 490 рубль ап турган болза, бо чылын шалыңындан 300 акша кызырган. Чүге ындыгыл деп айтырамын: «Кандыг-даа Кыдыкы Сонгу чүк, район коэффициентизи деп чүве турбас» деп харыыладылар. Мындыг бооп болур бе? Кижиге орнунга ажылдаарга чүгле 0,25 хуу санаар деп каарлар. Ол хирезинде оператор М.Б. Манчыы 2 кижиниң адынга оператор ЭВМ дээш бүдүн шалыңнар ап турар.

РЕДАКЦИЈАДАН: Василий Байырлыгыовичиниң чагаазын алгаш, Тыва Республикада Күш-ажылдың күрүне инспекциязының удуртукчузу Ч.С.Юшадан бо чагааны харыылап бээрин дилээң бис. Тыва Республикада Күш-ажыл-

дың күрүне инспекциязы силерниң чагаанарга дараазында харыыны берген: РФ-тиң Күш-ажыл дүрүмүнүн 153 дугаар чүүлү езугаар, дыштаныр болгаш ажыл хүнү эвес байырлал хүнүнде ажыл ийи дакпыр хемчээлден эвээш эвес кылдыр төлөттинер уjurлуг.

Күш-ажыл дүрүмүнүн 154 дугаар чүүлү езугаар, дүнеки үеде ажылдаан шак бүрүзүнүн төлевири өске таарымчалыг байдалдарда ажылдаан ажыл шактарынга бодаарга, бедик хемчээлдиг болур.

Г.Б. Колдун таңныыл кылдыр ажылдааны дээш шалың хемчээлиниң таривинден 25 хууга эвес, а ажыл үезиниң санаашкынының табели езугаар, херек кырында ажылдааны үези-биле төлээр.

Чагаа бижээн кижиниң чурттап турар девискээри Эрзин кожуун Россия Федерациязының Президентизиниң 1994 чылдың май 16-да 945 дугаарлыг чарлыы езугаар, Кыдыкы Сонгу чүкке деңнетинген районнарының санынче кирип турар база Россия Федерациязының Чазааның 1994 чылдың июль 18-те үндүрген 856 дугаарлыг доктаалының бир дугаар чүүлү-биле 1,4 хемчээлдиг район коэффициентизи доктааттыңан. А Сонгу чүктүн районнарынга деңнетинген черлерде ажылдап турар кижилерниң немелдези шалыңының 50 хуузундан хөй эвес болур.

Аныяндан бүүректериң камна!

Эмчиниң булуңу

Кижиниң бүүректери болза, ооң амыдырал ажыл-чорудулгазының продуктуларын — артыкшылдыг суук чүүлү, хоранныг бүдүмелдерни үндүрер ховар дээн биологтуг шүүректю болур.

Оон аңгыда, бүүрек суг солчулгазының функциязын таарыштырып, ханның хемчээлин болгаш базыышкынын болдурар гормоннарны бүдүрүп үндүрүп, өскээр чугаалаарга, эндокринниг хүлээлгени — ханче простагладиннерни болгаш өске-даа биологтуг бүдүмелдерни үндүрерин күүседип турар, а ол ышкаш организмниң амыдыралга тоң чугула бүгү системаларына кислород чедирип турар эритроциттерниң кол кезээ болур эритроциттерниң бүдүрүлгезинге база киржип турар.

Бойдус бүүректериң элевезиниң канчаар-даа аажок курлавырлары-биле шаңнаан, бүүректериң функциязы 80-85 хууга чавызаан байдалдарда безин олар кижиниң организмниң болур-чогур амыдырал-чорудулгазын хандырып турарлар. Ынчалза-даа оларның функциязы оон-даа улам чавызаан таварылгада, бүүректериң чедир ажылдаваастаан хоочузу ыявыла болур, думчуктан хан төктүр, хан базыышкыны улгадыр база организмниң ниити хоранналышкыны эгелээр. Бир эвес өй-шаанда диагношту тургуспас болгаш эмнээшкенин эгелевес болза, ол бүгү багай уржуктарга чедирип болур.

Бүүректериң функциязының чидири яңы-бүрү чылдагааннардан болуп болур. Аңаа яңы-бүрү аарыглар (гломерулонефрит, пиелонефрит, поликистоз), хоранналышкыннар, ооң иштинде аш-чем болгаш химиктиг хоранналышкын чедирип болур.

Кижини ол бүгүден камгалаары-биле хоранныг бүдүмелдерден ханны доктаамал арыгларын, организмден артык-дудуу суук чүүлү, дустарны үндүрер эргежок чугула. Амгы үениң медициназының чепсээнде бо сорулганы боттандыраар дээштиг чепсектерле хөй, оларның бирээзи — кылымал бүүректин аппарады, ол чорудулганың бодун гемодиализ деп адаар. Бүүректериң чедир ажылдаваастаан хоочуздан араан кижилерниң эмнээшкенинге гемодиализтиң уjur-дузазын чигир аарыглыг кижилерниң эмнээшкенинге инсулинниң уjur-дузазы-

биле деңнеп болур.

Кижиниң амыдыралының дургузунда чаңгыс-даа минута дивейн соксаал чок ажылдаар боттун бүүректеринге көөрдө, «кылымал бүүректи» чүгле өйлөп-өйлөп аарыг кижиниң организминге ко-жар (кол нургулайында неделяда үш катап 4-5 шак үргүлчүлөлдиг).

«Кылымал бүүрек» аппарадыңа коштунган аарыг кижиге диализ үезиниң аразында сугнуң болгаш дустун четтиришкенин контролдаар, диализ өйлөп кызыг-гаарлаашкыны шынгызы-биле сагыыр, фосфор болгаш калийлиг аш-чем аймааның ажылгалын шегледир, аш-чем рационунга белоктуң ажылгалын көвүдедир уjurлуг.

Ынчалза-даа медицина техниказы болгаш гемодиализ чорудулгазының күүселде технологиязы чеже-даа сайзыраңгайжаан бол, аарыг кижиниң амыдыралының шынарын чавызадып турар таарымча чок уржуктар болгаш байдалдар дөмей-ле хөй. Чижек кылдыр алырга, программалыг гемодиализ аарыг кижиниң диализ төмүндүн хамаарылгалың болдурар, алызында барып ханда гемоглобинни эвээжедир, сөөк-даакты үрегдээр. Ылап-ла ыңчангаштың-на программалыг гемодиализти эмнээшкени аразында звено кылдыр көрүп турар. Мындыг кижилерге долу болгаш идепкейлиг амыдыралды берип турар эң эки төнчү сорулга болза, өске бүүректери, кадык донор бүүректериң солуй салыры болур. Солуй салышкыны чеже-даа чедишкенин чорутса, ол бүүректериң чедир ажылдаваастаан хоочузу экиртпес, ыңчалза-даа аарыг кижилерни диализтен хостаар. Солуй салган бүүректи аарыг кижиниң организмни хүлээп албайн барып болурун айылы кезээде турар. Ынчангаш солуй салышкын соонда аарыг кижиге хүлээп албайн баарыңа шаптыктаар эмнерни ижер уjurга таваржыр. Ол эмнер кижиниң иммунитетин баар, пациенттиниң халдавырлыг аарыгларга белен алзыычалын болдурар.

Солуй салган бүүректериң ажылдаар үези аарыг кижиниң болгаш донор бүүрээниң бот-боттарыңа тааржырындан хамааржыр. Бир эвес төрели кижиниң бүүрээң салганда, түңнели эки, ке-

дизи ырак болур. А бир эвес, эмнерни доктаамал ижип турда-ла, бүүректи организм хүлээп албайн барза, аарыг кижиге диализке катап эглип келир апаар.

Бүүректериң чедир ажылдаваастаан хоочуздун тускайжыттыңан эмчи дузазының комплекзин тодаргай чадаларга аңгылап болур: бүүректериң чедир ажылдаваастаан хоочуздун аарыг болгу дег бөлүктөргө диспансер хайгааралының чадазы, амбулаторлуг хайгаарал болгаш бүүректериң чедир ажылдаваастаан хоочуздун турнуккан чадазын эмнээшкениң чадазы, диализ эмнээшкениниң азы бүүректи солуй салырының чадазы.

Бүүректериң чедир ажылдаваастаан хоочуздун өскерлиш чок эмнээшкениниң принциптеринче дараазында чүүлдер кирип турар:

- болур-чогур белоктуг (эвээш белоктуг), фосфорлуг болгаш калийлиг диетаны сагыры;
- хан-дамыр базыышкынынга контроль, ооң көдүрлүрүн база хенертен чавызадырын болдурбазы;
- гипотензивтиг терапияны доктаамал алыры, ылаңгыя нефропротекторлар АПФ-знам (ингибиторлары, капотен, моноприл) онза чугула;
- суг-дус балансызын (аш-чемге ажылгаар суг, сугнуң хемчээли) кызыгаарлаары;
- ижин-шөйүндүнү таварыштыр азоттуг шлактарны үндүрер эм-таңны болгаш эмнээшкени чорудулгазын ажылгаары (полифепам, леспенефрил дээн чижектиг нтеросорбентилерни ажылгаары);
- бүүректериң анемиязын — эвээш ханның эдери (нефролог эмчиниң сүмелерин сагыры);
- гиперпаратиреозту профилактикалаары (кальцийлиг эм-таңны, D₃ витаминни ижери);
- эмнээшкенин шилип алыры база бүүректериң функциязын тодардыры-биле нефролог эмчиниң хүлээп алышкынынга доктаамал баары.

Үстүнде айтылган принциптерни кызымаа-биле сагыыр болза, бүүректериң чедир ажылдаваастаан хоочуздун ишкээрлээшкенин болгаш диализ бетиниң чадазын үр үеде соксап кылдыр доктаадып болур.

Екатерина КУЛИКОВА, нефролог эмчи.

Мен күзүн тараан картофелимни казып, ажаап алганым соонда, сывын арыглап, аштааш, хүүрек-биле базып каапкаш, чер доңгужеге суггарар мен. Хар чааптарга, херим иштиниң болгаш даштын херим чанының харын база огородумче дажыглап алып мен. Ынчаар суггаргаш, харны оваалай ургаш, дошталдыр суг кудуп каарымга, чазын ол кудуп каан харым дораан эрий бербес. Ынчангаш ооң черже сиңери эки, чазын хаткогурум-даа болурга, шыгы белен кургавас болур. Кажан карто-

кажыл? — диди. Мен ындыг, ындыг деп кагдым. Кожам чоруткаш, ийи дугаарым эккелди. Оон ол арай баксырап тур мен, «технар» өртээнден берем, мен сеңээ харны ам-даа эккеп бээр мен диди. Ынча дээрге, харың өртектиг болза, албас мен, дедир ап ал дидим. Кижим арай хорадаан шинчилиг, бо үеде халас чүве чок чүве дийин, старик, дээш чорупту.

Тайгадан чудуктар эккелдирип алгаш, бензопилалыг оолга акша бергеш, доорадып алдым. Ток-

Катының күжүн көөр...

фельди тарыырга, черниң шыгы эки болур чорду, ыңчангаш багай эвес дужутту ап келдивис.

Бир-ле катап кыжын, хар чаапканда, кудумчу талазында херим чанының харын огородумче сөөртүп кирип тур мен. Чанында ко-жам херим иштиниң харын кудумчуге үндүр сөөртүп тур. Кожам мени кыйгыргаш: «Сен харны херим иштинде сөөртүп ап турар кижиге сен, а мен даштыгаар сөөртүп тур мен, сеңээ ам херек бе, сөөртүп аппарып берейн бе?» — деп айтырды. «Херек, херек» дээримге, кожам бичии шанакта улуг таз салып алган, сөөртүп эккелди. Мен кыжын уругларым оолдары, уруглары дыштанып келгеш, чуңгулаар чуңгуу кылып каар кижиге мен. Кожам: «Стариктер» чуңгуу кылып турар ыш-

пактарың чарып турумда, ырак төрелим боор дунмамның өөнүң ишти, күдээм чанымга чедип келди. «Үүлө бүтсүн, топкап чардынгыр болзун катым» деп мендиледи. Мен ындыг-ла болзун, чоруун чогузун ден харыылааш: «Че, күдээни күжүн көөр, хүрөң дайның маңын көөр-ле болгай, каш топкактан чара шапкалыаыда» дээш олуруп алгаш, изирген дерим чодуп олур мен. «Бо үе өскерилген болдур ийин, катым. Ол силерниң үенерде, шаанда, күдээлериң күжүн көрүп чораан. Ам бо шагда каттының күжүн көөр, кара дайның маңын көөр апарган үени канчап билбес кижиге боор сен, катым» — деп бо. Мен харыылаар деп оорумда, таакпың каям, катым — дээрге, бирээни тутсуптум. Ам одун деп. Отту шаккаш, таакпыларывыс кывыскаш, таакпылай

бердивис. Күдээм бажым аарып тур, катым дээрге, аарып турар болуңа эмчиге баар болза экидир, ханың базыышкыны улгадып тур ыйнаан дидим. Эмчи-даа хөй, чүгле сен эмнеп шыдаар сен, катым деп бо. Ам мен канчаптар кижиге мен, күдээ. Эмчи база эвес, хам база эвес-тир мен дээримге, «технар» өртээ херек чүве дийин, катым, деп бо ийин. «Технар» өртээ менде кайда боор дээримге, пенсияң алган-на болгай сен, катым дидир. Пенсияны кадай алган-на болгай, мен ооң чүгле сураан дыңнаар, акша херек болза, оон айтырап болгай мен дидим. Кижим ыт чок тургаш, чорупту. Бо канчап барган улус боор бо, «технар» чокта ажыл кылып албас апарган улус бис бе деп бодап, шаанда кижилер бот-боттарыңа аал-даа көжүрерде, сизген, тараа-даа ажаарда дузалажыр-ла боор. Арага-дары, акша-көпеек-даа бергенин көрбээн, дыңнаваан мен. Ам бо шагда кижилерниң сагыш-сеткили өскерилген, чүгле хүнүн, алып-чирип бодаар апарган-дыр. Бо кижиге дузалажыр, ажылын кылчып берейн, ол база кажан-бир меңээ дузалаптар азы кандыг-бир чүве херек болза, оон ап аар мен деп бодаарлары чок. Шаанда бир аалга баарга, дүк салып, азы тараа соктап турган болза, далаш-даа чоруктуг болза, тарааны каш соктааш, чоруур. Ол шагда улус ындыг биче сеткилдиг, дузааргак чораан-дыр.

Ояа АМАЙ-ООЛ.

Кур-Чер суур.

Уулгедиг болгаш яла

АЖЫРЫМЧЫ СЕТКИЛ АРА ДУШКЕН

Тыва Республиканың Кызыл хоорайда Адвокаттарның төп коллегиязынга болган суд чорудулгазынга Владимир Корнеев бо удаада болчукчу эвес, а буруудаттырып турар кижини шынарлык киришкен. Дээр дээр үш адвокат бодунуң коллегиязынга яладан ойнаарында дузалажып шыдаваан. Ш.Ю. Белекпенниң даргалааны, судьялар А.В. Бады-Сагаан база И.В. Липкович составтыг Кызыл хоорайның суду юристи РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 159 чүүлүнүң 3 кезээнде (бодунуң ажил-албан байдалын ажыглап алгаш кылган улуг хемчээлдиг бузуруг) көрдүнгөн кем-херек үүлгедин үүлгеткенинге буруулуг деп санаан. Ону үш чыл шенелдеге шийткен.

Бир чыл бурунгаар бузурукчуларны, күштекчилерни болгаш өлүрүкчүлери чедишишкени камгалап турган билиг-билдиги Корнеев деп адвокатка ооң боду шийтирип турарларның сандайына олурп болуру коргунчуг душ-дүлге безин кирбей турган. Ынчалза-даа ажырымчы сеткил болчукчунуң бажына суг куткан. Эрткен чылдың күзүнүңдө өлүрүшкүн кылганынга каразыттырып турар хамаатыны туткан. Бир-тээ болчукчу-биле дугуржулга чарар акша-төгөрик ук хамаатыда чок болганда, ук кеземче херзэн бүдүрүлгеге алган Тыва Республиканың Прокуратуразының Истелге эргелелиниң онза чугула херектер талазы-биле истекчи Ильядар Исламов каразыттырып турар кижиниң база адвокат Корнеевтиң чөпшээрешкени-биле болчукчуну федералдыг бюджеттиң күсели-биле томуйлаарының дугайында доктаалды үндүргөн.

Элэн каш хонук эрткенде, өлүрүшкүн кылганынга каразыттырып турар кижиниң кады чурттап турганы херзэжени Ильядар Исламовтан мынча деп сонуургап айтырган:

— Чүге кеземче херзэн Кызыл хоорайның прокуратуразында дамчытканыл?

— Чүну-даа, кайнаар-даа дамчытпаан — деп, демгизи харыы-

лаан.

— А адвокат Корнеев болза, ук херекти Кызыл хоорайның прокуратуразында дамчыткан, ында ооң таныыры истекчи бар деп чугаалады. Чамдык судьялар база хээли алыр деп ол элдээрти, ынчангаш “херекти эки түнелдиг доостурунуң дугайында айтырыгны шийтирлээри-биле” 20 муң рубль херек диди...

2004 чылдың ноябрь 24-те 16 шақта хоорай судунуң оран-савазының чанында автомобильдер тургузар черге бодунга ажык-кончаа алыр дээр күзэлдиг адвокат ук херзэжени меге арга-биле негеттинген түнү алган соонда ону ТР-ниң ИХЯ-зының Организацыяга кем-херек үүлгедилешкени-биле демисел чорудар эргелелиниң ажылдакчылары туткан. Чаа кеземче херзэн оттуруп, адвокатка буруудадыгы чарлаан. Истелге үезинде тудуп хоругдаттырган кижини болгаш ооң болчукчулары республика Прокуратуразының онза чугула херектер талазы-биле истекчизи Ренат Амировту ук херектиң истелгезинден чаладырын оралдажып, ону хоойлук дүрүмге дүүшпес хөдөлишкенин кылганынга буруудадып турар он ажыг хомудалдарны болгаш билдиришишкенини судка болгаш республика прокурору В.И. Киизинге кирген. Суд беш ка-

тап ук хомудалдарны сайгарып көргөн болгаш беш катап истекчинин хөдөлишкенини хоойлууга дүүшпес деп санаан.

Судка Корнеев бодунуң бурууну билинмээн. Ынчалзажок суд адвокаттың бузуттуг үүлгедин когараан кижиниң болгаш херекчилерниң өчүктери, фонограммалар дыңнаашкынарның база адвокатка херзэженини акша дамчыдып турар ужуражылгазын, оларның аразында чугааны тырттырган видеокассетаның көрүүшкүнүнүн протоколдары бадыткап турар деп түнелди үндүргөн. Корнеевтиң херзэжениден алган акшаларының бүрүзүндө чырып турар көзүлбес будук-биле “Хээли” деп бижээ. Будуктуң былчаан адвокаттың ийи адыштарында алган.

— Адвокат турган кижини база ооң ийи болчукчузу хоорай судунуң шийткелин Тыва Республиканың Дээди судунче хомудаан — деп, республика Прокуратуразының судтарга кеземче херектериниң сайгарылгазынга прокурорларны киржилгезин хандырап килдистиң улуг прокурору, судка күрүне буруудадыын деткип турган Наталья Котовщикова чугаалаар. Республиканың Дээди судунуң Кассация коллегиязы бузуругнуң составы доозулбаан, чүге дизе шийтирген кижин алган акшаларны аайлап-шиңгээдири боттук арга-шине чок болган деп шийтирлээ. Ынчангаш кеземчени ийи чылга чедир чавызадып, ону шенелде хуусаалыг болдурган.

Камгалап турган кижилериниң мурнунга истекчилер болгаш “чамдык судьялар”-биле таныш-көрүштүүн мактанар эгүүрде адвокатка чүү-даа дузалап шыдаваан.

ТР-ниң Прокуратуразының парлалга албаны.

ИХЯ САГЫНДЫРЫП ТУР

БАРБАЛАРЫҢАР ХАЙГААРАҢАР, КАДЫННАР!

Хөй түнүг акшалыг акша хавын азы өртектиг бараанның хол сумказын оорлаткан херзэжени улустуң хомудалын чүге деңээр боор. Чидиргеге азы оорга таварышкан кижини кая-ла ирги (автобуска, садыгга, кудумчу киоскузунга) сумказын утупканын азы кандыг “экиргек” кижини карманын чигедипкенин сактып пат боор.

Чүгле сентябрь айның дургунда 18 бүрүткеттинген карман болгаш кудумчу оорларында когарааннарның 15-жи херзэжени улус бооп турар. Оларның хөй кезини садыгларга киргеш, сумказын баартактарга салып кааш, бараан кайгап, кичээнге чок туруп алыр азы ажылчын столдарга көскүзү-биле салып кааш, өрээлдериниң эжини ажык каапкаш, кожа өрээлдерге киргеш чиде бээрлери база эвээш эвес, ол үеде оорлар хайгаарал чок арткан сумкаларны алгаш ыңай-ла болурлар.

Чижээлээрге, чоокта чаа “Айдаш” кафезинге студент уруглар дыштанып ора, танчылаар үе кээрге, сумкаларын сандай эгинеринге аскылап кааш, танчылап чорупкан. Хөгээшкенин төнгөнде, бирээзи санажыр дээр, сумка-

зында акша хавының ис чок читкенин эскерип, иштинге үүрмек орус акшадан аңгыда, хөй түнүг “евро” акша чораанын эштеринге чугаалаан. Долгандыр орган аныяктардан ажыктыг медээ алырының оралдажышкынарны түнелге чедирбээ.

Карман оорлары хөй улустуң черлерге арга-дуржулгазын ажыглаарына ынак. Оор бөлүктөрдө кижини бүрүзү тускай үлээлгели болур: бирээзи когараанның кичээнге хаара тудар, ийигизи — оорлаар, үшкүзү — олчаны ырадыр апаар.

Оорлар чеже-даа кажар арга-биле дүргөн сумкаларны ажыдып азы кезип, иштинде үнелиг чүүлдерини оорлаары оралдашса, оларга удур ажыктыг дараазында сүмелерни сагыыр болза, чидиргеге азы оорга таварышпайн

барып болур: бажыңардан үнер деп тургаш, акшаңар хавында чеже акша барын санап ал, чеже акша хереглетиңерин ылавылап, артык акша албасын кызыдыңар. Бир эвес хөй түнүг акша херек болза, акшаңарны чаңгыс черге сукпайн, аңгы-аңгы черлерге шыгжай суп алганы дээр. Даштыкы хептиң карманынче черле суккан херзэ чок, ужу көстүп турар акша хавы азы документ оорларның кичээнге хаара тудар болур. Холуңар сумказының аксын кезээде хаал алгаш, хөй улус аразында бодунарже чыыра тудуп алырын сүмелээр-дир бис.

Кажан-даа улуг садыгларга сумкаңарны бараан дажыыр тележаке салбайн, баартактарга салып кааш ыраваңар. Улус аразында хөй түнүг акшаңар санавазын кызыдыңар.

Бир эвес ындыг-мындыг чүвеге таварышсаңар, изини-биле милицияже дыңнадыңар.

Лада ОЮН,
ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

МЕДЕГЛЕЛ

Шажынчы өөредилге ниитилели “Хамнар өргээзи—Хаттыг-Тайга” бодунуң ажыл-херзэн соксатканын барымдаалап, дүшкениниң дугайында медеглел тур.

Медеглел үнгөн хүнден эгелеп, 2 ай дургунда негелделерни дараазында адреске хүлээп ап турар.

Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың, 41.Тел.: 1-11-74.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун орадакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг юстиция — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлөттүр юстиция — 1-17-09.

Солун келбейн баргаңда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7381. Чагыг 110.

Байыр чедиришкенинери

Шуй ортумак школазының башкызы
Ольга Окпан-ооловна ООРЖАККА

Улуг Кызыл хоорайга башкы эртем чедип алгаш, Улуг өгбе изин истеп, эртемден ат четпээн-даа бол, Авазының изин баскан, акызының соон салгаан Ам бо хүнде ада-иез хүндүткелдиг, хензиг чашка үлегерлиг, Алдар-аттыг улуг башкы кижини болдуң.

Ажы-төлдү өөредип, кижизидер улуг үүле Олуттайга, чалгапайга окта черле таарышпас. Орлан-шогаа, алызындан эрес болгаш Күзелдерин эчизинге чедер дээштиң, Хүнден хүнче ажылыңга бердинген сен.

Чүстүң чартыы бежен харны харлап тура, Чүктешкизи куруг эвес, экин ашкан. Шаңнал-мактал бижиктери, өөреникчи өөрүшкүзү Санап түнпеп шыдаттынмас бажын аргын, Күш-ажылдың хоочуну, өөредилге тергинини деп, Күчү-күштүг шаңналдарны чаалап алган.

Аржаана Сарыглар.

Авам — Зоя Дажыевна МААДЫ үр үе иштинде кижизидикчи башкылап ажылдап чоруур. Бо чылын мугур-ла 30 чыл болуп турар. Ынчангаш ажыл-агыйыңарга чедишишкенини, амыдырал-чуртталгаңарга өөрүшкүнү, ак орукту, кол-ла чүве аас-кежикти, быжыг тура-сорукту, ам-даа бистиң аравыска чүс чыл чурттаарыңарны күзеп олур мен, ынак авай. Бисти эртем-билигге чедирип, бут кырынга тургузуп өстүрүп кааныңар дээр четтирдис. Авам та каш бичини чаштарны уткуп, үдеп каапты ыйнаан. База ол ышкаш улуг даай-авам, Чечек Дажыевна ШОМБУЛ, башкылар хүнүн таварыштыр мээр байырымны хүлээп ап көрүңер.

Хүндүткел-биле, Кызылда студент урууңар Азиата.

Бистиң ававыс Тамара Достай-ооловна ЭРТИНЕ Шекпээр ортумак школазында 40 чыл башкылап турар. Ававыска байырлалында дараазында одуругларны тураскааттывыс:

Ававыска эргеленгеш,
Айга-хүнге деңневес бис.
Ай-даа, хүн-даа ажыктыг бол,
Аваларны солуй албас!
База бүгү-ле башкы эртемниг төрелдеривиске кадыкшылды, аас-кежикти, узун назынны күзедивис.

Уруглары, уйнуктарыңар.

Григорий Кыргысович ДЫРЫШ-ООЛ Чодураа ортумак школазынга директорлап, өөредилге эргелекчилеп дыка үр ажылдаан. Ажылдап чораан үезинде эртем-билини өөреникчилерге харам чокка берип, үре-түнелдиг ажылдап келген. Эки ажылы дээр хөй саныг шаңнал-макталды ап, «Улус өөредилгезиниң тергинини» деп аттың эдилекчизи.

Ынак башкывыстың 60 харлаан юбилейи-биле база Башкылар хүнү-биле байыр чедирбишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Чодураа суур күдээзи боор
Дыдырарган кара баштыг
Дыка онза башкывыска
60 харлаан байырында
Чааты чону, коллективин
Аас-кежик, өөрүшкүнү, кадыкшылды
Алгал-йөрээп күзедивис.

Школа коллективинден.

Хүндүлүг хоорайжылар!

Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның төрттүнгенинен бээр 70 чыл болган юбилейиг бо чылында Кызыл хоорайда хем ол чарыында Дашин Гоман, Нямгял (Кундустуг аржаанында), Няндай (ыраккы Каа-Хем суурда) деп сарыг шажынның сувурганнарын тудуп тургузарыңа Силерни деткимче көргүзеринче кыйгырып тур бис.

Сувурган — тудуп тургузушкун үезинде бурганнарның айзап кааны ыдыктыг тураскаалы болур. Аңаа миллион судурлар, үнелиг шажын эдилелдер, Тываның бүгү булуңнарында чыып эккелген аржааннар, артыштар, эртин даштар, тева, хөй дүгү база инек, иви, тева, сарлык сүдүндө кылган аш-чем шыгжаттынар. Ол бүгүнү келир үеги хөгжүлдө, чоннуң чаагай чоруу, үнүш-дүжүктүр болур чоруктуң демдээ кылдыр кылыр.

Сувурганнар тударыңа деткимче көргүзөр дээр, Силер бодуңар оларны тударыңа киржип, бир болза тудуг материалдары, саң-хөө, акша-хөреңги-биле дузалап болур силер.

Акша-хөреңгини бо агар санче шилчидип болур:

ИНН 1701037321 КПП 170101100
Фонд экономического и социальных программ г. Кызыла
Расчетный счет № 40703810200000000075
Корр. Счет. № 301018105000000000735
БИК 049304735 Банк ОАО АБ “Народный банк РТ” г.Кызыла
Айтырыглар салырыңа телефон номерлери:
1-19-37, 3-61-79, 3-33-39, 3-87-94, 1-34-88.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл
ИНН—1701008468; корр.сч 301018106000000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүттээ.

Херечилдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шейнов-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээр авторлар боттары харыдылар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.